

MAGYAR AFRIKA TÁRSASÁG
AFRICAN-HUNGARIAN UNION

AHU MAGYAR AFRIKA-TUDÁS TÁR
AHU HUNGARIAN AFRICA-KNOWLEDGE DATABASE

LUGOSI Győző

Benyovszky Móric Madagaszkáron – „autolegenda” és valóság

Eredeti közlés /Original publication:

Századok, 1984, 118. évf., 2. szám, 361–390. old.

Eredeti Elektronikus újraközlés/Electronic republication:

AHU MAGYAR AFRIKA-TUDÁS TÁR – 000.001.020

Dátum/Date: 2014. szeptember / September 28.

Az elektronikus újraközlést előkészítette

/The electronic republication prepared by:

B. WALLNER, Erika és/and BIERNACZKY, Szilárd

Hivatkozás erre a dokumentumra/Cite this document: LUGOSI Győző

Benyovszky Móric Madagaszkáron – „autolegenda” és valóság , *AHU MATT*,
2014, **pp. 1–46. old.**, No. 000.001.020, <http://afrikatudastar.hu>

Eredeti forrás megtalálható/The original source is available:

Közkönyvtárakban / In public libraries

Megjegyzés / Note:

ellenőrzött és szerkesztett szöveg / controlled and edited text

Kulcsszavak/Key words

Magyar Afrika-kutatás, Benyovszky Móric madagaszkári szereplése, kritikai megjegyzések a gróf emlékiratainak valósághűségével kapcsolatban, célok és az információk manipulálása, korábbi források felhasználása, lehetett-e király Benyovszky Madagaszkáron?

African studies in Hungary, the role (appearance) of Móric Benyovszky in Madagascar, critical notes in connection of relism of memoirs by the count, goalsy and the manipulation of information, use of previous resources, could a king Benyovszky in Madagascar?

AZ ELSŐ MAGYAR, SZABAD FELHASZNÁLÁSÚ, ELEKTRONIKUS,
ÁGAZATI SZAKMAI KÖNYV-, TANULMÁNY-, CIKK- DOKUMEN-
TUM- és ADAT-TÁR/THE FIRST HUNGARIAN FREE ELECTRONIC
SECTORAL PROFESSIONAL DATABASE FOR BOOKS, STUDIES,
COMMUNICATIONS, DOCUMENTS AND INFORMATIONS

* magyar és idegen – angol, francia, német, orosz, spanyol, olasz és szükség szerint más – nyelveken készült publikációk elektronikus könyvtára/
writings in Hungarian and foreign – English, French, German, Russian,
Spanish, Italian and other – languages

* az adattárban elhelyezett tartalmak szabad megközelítésűek, de olvasásuk vagy letöltésük regisztrációhoz kötött/the materials in the database are free but access or downloading are subject to registration

* Az Afrikai Magyar Egyesület non-profit civil szervezet, amely az oktatók, kutatók, diákok és érdeklődők számára hozta létre ezt az elektronikus adattári szolgáltatását, amelynek célja kettős, mindenekelőtt sokoldalú és gazdag anyagú ismeretekkel elősegíteni a magyar afrikanisztikai kutatásokat, illetve ismeret-igényt, másrészt feltárni az afrikai témájú hazai publikációs tevékenységet teljes dimenziójában a kezdetektől máig./The African-Hungarian Union is a non-profit organisation that has created this electronic database for lecturers, researchers, students and for those interested. The purpose of this database is twofold; on the one hand, we want to enrich the research of Hungarian Africa studies with versatile and plentiful information, on the other hand, we are planning to discover Hungarian publications with African themes in its entirety from the beginning until the present day.

BENYOVSZKY MÓRIC MADAGASZKÁRON – „AUTOLEGENDA” ÉS VALÓSÁG

„...nem lett volna az, aki volt,
ha nem képzelte volna,
hogyan az, ami nem volt.”
(León Orłowski)¹

Lugosi Győző

Benyovszky Móric, a négy világrészt bejáró, 18. századi magyar gróf neve – az életét feldolgozó szépirodalmi művek (Gvadányi elbeszélő költeménye, Jókai életrajza. Rónaszegi ifjúsági regénye, hogy csak a jelentősebbeket említsük és még inkább a néhány éve vetített, sokrészes tévéfilm-sorozat jóvoltából – közsismert Magyarországon. A történelem iránt fogékonyabb közvélemény soraiban biztos sokan azt is tudják, hogy néhány év múlva (1986 májusában) éppen kétszáz esztendeje lesz, hogy Benyovszky gróf Madagaszkár szigetén, a franciák elleni tűzharcban meghalt. Különösnek tűnhet tehát, hogy egy róla szóló írás most, e kerek évforduló előtt jelenik meg. A magyarázat azonban egyszerű: az évfordulós megemlékezések íratlan szabály diktálta fő motívuma, mondanivalója az elismerés, a szóban forgó történelmi személy pályájának méltatása. Benyovszky Móric esetében azonban egészen másfajta korrekcióra van szükség, ha a róla kiformalódott képet valóságos életútjához akarjuk közelíteni. Olyanra, amely nemigen illik a jubileumi megemlékezések szokásos, illendőnek elfogadott kereteibe.

Röviden: a grófról elterjedt nézeteket a tévedések, torzítások, misztifikációk egész sorától kell megtisztítani. Minthogy pedig ezek már ma is egészen mélyen látszanak gyökerezni a közvéleményben – beleértve a tudományos közvéleményt is –, a tisztázást ajánlatos most megkísérelni, mielőtt még a közelgő évfordulón várható és a tévedéseket feltehetően

¹ León Orłowski: *Maurycy August Beniowski*, 1961, Warszawa, 242. old. Idézi: Andrzej Sieroszewski: Benyovszky Móric a magyar és a lengyel irodalomban, in: *Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből*, 1969, Budapest, 376. old.

rutinszerűen megismétlő emlékidéző írások tovább terjesztenék az illúziókat. Ebben a dolgozatban csak Benyovszky *madagaszkári* szerepével kapcsolatban mutatunk be új, teljesen vagy részben feltáratlan összefüggéseket. Hogy ezek előtt szükségesnek kell tartanunk megismételni már régen tisztázott – mára azonban feledésbe merült – tényeket is, ezt csak sajnálatosnak mondhatjuk.

Igazából meglepő(nek kellene lennie), hogy Benyovszkyval kapcsolatban alapvető kérdéseket kell tisztázni. Hiszen a századfordulón, azután, hogy 1888-ban, Jókai Mór fordításában magyar nyelven is kiadták a gróf emlékiratait² (majdnem pontosan száz évvel az első, angol és francia nyelvű kiadások után³), jeles hazai kutatók (ifj. Jankó János, Kropf Lajos, Thallóczy Lajos) vitatták meg és „tették helyére” az *Emlékiratok és Útleírások* hitelességének problémáját – gyakorlatilag az összes lényeges pont tekintetében. Ha ezek az eredmények beépültek volna a Benyovszkyval foglalkozó későbbi írásokba (vagy legalább az új lexikon-szócikkek anyagába), ma csak egyes problémakörök, így például az annak idején kevésbé feldolgozott madagaszkári szerep pontosabb megvilágítására volna szükség.

Második megjegyzésünk: a Benyovszky-kép bizonyosan nem torzulhatott volna el ilyen nagymértékben, s még kevésbé ennyire tartósan, ha a tévedések csupán – vagy elsősorban – az életútra vonatkozó interpretációkban, értékelésekben, vagyis külső körülményekben gyökereznének, nem pedig, ahogyan ténylegesen: magában a gróf emlékirataiban. Sőt, hogy világosak legyünk: a memoárban magában sem pusztá félreértések, informálatlanságok stb. okozzák a zavart, hanem tudatos, még pon-

² *Gróf Benyovszky Mór saját emlékiratai és útleírásai*, 2. köt., fordította: Jókai Mór, 1888, Budapest. Krizsán László szerint: „E kiadvány az *Emlékiratok*nak válogatott részeit tartalmazza, számos hibával és tévedéssel, esetenként a fordítás szakszerűtlenségével.”, in: Krizsán László: Néhány magyar kutató szerepe Afrika tudományos megismerésében (XVIII–XIX. század), *Világtörténet*, 1981, 1. szám, 80. old. Jókai fordítása valóban sok helyütt pontatlan, ezzel szemben tartalmazza a Nicholson-féle angol kiadás teljes anyagát.

³ *The Memoirs and Travels of Mauritius Augustus Count de Benyowsky*. Written by himself, Translated from the original manuscript by William Nicholson, 1–2. köt., 1789, London. – *Les Mémoires et Voyages de Maurice Auguste Comte Benyowsky*. Ecrits par lui-même et publiés d'après le manuscrit original, 1–2. köt., 1790, London. Az egyetlen olyan kiadás, amely a gróf kézirat-szövegét tartalmazza; a későbbi francia nyelvű kiadások az angol fordítás franciára való visszafordításai. Ezért ott, ahol Jókai munkáját nem használhattuk, ehhez az 1790-es londoni francia kiadáshoz fordultunk.

tosabban: céltudatos kitalálások és tévesztések (és ebben Benyovszky emlékiratai alighanem egyedülállóak a memoár-irodalomban). Ezt annál is inkább le kellett már most szögeznünk, mert ez a tény ad nagyjából magyarázatot arra, miért éledtek és élednek újra a gróffal kapcsolatos hiedelmek: a szerzők többsége – más esetekben talán indokolt jóhiszeműséggel – rendszerint megelégszik azzal, hogy Benyovszkyról magánál Benyovszkynál tájékozódjon, és nem feltételezi, hogy az emlékiratok alapvető életrajzi adatokra vonatkozóan is hamisításokkal vannak teleítéssel.

Vegyük sorra tehát röviden a leggyakoribb és legzavaróbb tévedéseket.

Az emlékiratok megírásának körülményei

Benyovszky memoárjának olvasója – az írásmű jellege, nevezetesen az események naplószerű, pontos dátumokhoz kapcsolt előadásmódja alapján kézenfekvően – azt gondolja, hogy a mű a szerző naplójának feljegyzéseire támaszkodva készült. Ez azonban nem így van. Amint már annak idején Kropf Lajos rámutatott⁴, a más forrásokból ellenőrizhető dátumok pontatlansága (pl. a Macauba érkezés idejére vonatkozóan stb.) bizonyítja, hogy Benyovszky később, emlékezetből vetette papírra emlékiratait. Egyéb adatok alapján – ezekre visszatérünk még – azt is tudjuk, hogy a megírás időpontja 1781 és 1784 közé eshetett. Ennek alapján pedig megválaszolhatjuk azt a lényeges kérdést is, milyen céllal készült a gróf írásműve. Ebben az időben Benyovszky – túl első madagaszkári vállalkozásán – rövid osztrák szolgálatát otthagya, pártfogót (lehetőleg legmagasabb szintű pártfogót) keres tervezett újabb madagaszkári gyarmatalapítási kísérletéhez. Az *Emlékiratok és Útleírások* minden tekintetben magán viseli e felette sürgős és gyakorlati célt.

A magyar grófot nem emlékeinek megörökítése motiválta memoárjának megírása tekintetében, hanem azok a nagyszabású tervek, amelyeknek megvalósításához (a francia udvar támogatásának elvesztése után) azzal remélt mecénásokat szerezni, hogy önmagát felruházta a szükségesnek vélt tulajdonságokkal és címekkel. Benyovszky nem törekedett – és céljait ismerve nem is törekedhetett – arra, hogy „emlékei” felidézésében a valósághoz igazodjon. Jól tudta, ha hiteles képet nyújt addigi életé-

⁴ Kropf Lajos: Gróf Benyovszky Móric. (Válasz dr. Jankó János bírálatára), *Századok*, 1894, 646–660. old.

ről, az ugyan érdekes, sőt, tanulságos is lehet, arra azonban semmiképpen sem alkalmas, hogy támogatást szerezzen terveihez. Mindezt egyébként a Benyovszky-irodalom meglehetősen régen tisztázta már.⁵ Meglepő hát, hogy 1978-ban, a *Messzi népek magyar kutatói* című antológia életrajz-írója, Hegyi Imre mégis úgy tudja, hogy Benyovszky Tobolszkba kerülésétől fogva vezette „részletes francia nyelvű feljegyzéseit”.⁶

A születési év és a származás

Az *Emlékiratok és Útleírásokban* található „életirat” szerint: „Benyovszky Móric (Ágost, Aladár), magyar és lengyel gróf, 1741-ben született a Nyitra megyei Verbován, családja ősi birtokán. Szülői voltak: Benyovszky Sámuel gróf, lovassági tábornok a császári hadseregben és Révay Róza bárónő. Thúróczi örökös.”⁷ Ezt a születési dátumot (kivételesen nélkül) és a származásra vonatkozókat (nagy részben) átvesszik a régebbi és a mai lexikonok – többek között az *Új magyar lexikon*, a *Magyar életrajzi lexikon*, a *Fejlődő országok lexikona* –, csakúgy, mint a már idézett antológia vagy Krizsán László 1981-ben közölt cikke⁸, amely különben – többek között – a Benyovszky-kutatások „lemaradottságát” panaszolja. Benyovszky Móric azonban nem 1741-ben, hanem 1746-ban született. Közbevetendő persze: lényeges-e egyáltalán a pontos születési dátum? Nos, nem volna különösebben jelentős, ha az adatot nem maga Benyovszky változtatta volna meg, és ha a kétségtelenül hiteles évszám jó ideje – már az elmúlt század nyolcvanas éveiben – nem került volna nyilvánosságra. A Thallóczy Lajos által felkutatott keresztlevélből (amelyre egyébként Jókai is hivatkozik az életrajzi regény elején⁹, s

⁵ Vö. A. Sieroszewski: I. m., 1969, 375. old.

⁶ Hegyi Imre: Benyovszky Móric Ágost (1741–1786), in: Bodrogi Tibor szerk.: *Messzi népek magyar kutatói*. Az egyetemes néprajz magyar előfutárai és művelői, 1. köt., 1978, Budapest, Gondolat, 69. old.

⁷ Jókai Mór: *Gróf Benyovszky Móric életrajza, saját emlékiratai és útleírásai* (1888–1891), 2. köt., 1967, Budapest, 15. old.

⁸ Krizsán: I. m., 1981, 72. old.

⁹ Jókai M.: I. m., 1967, 1. köt., 13. old. Jókai így ír: „A legelső eredeti okmány... a Benyovszky Móric születésének bizonyítványa, mely unokaöccse, gróf Benyovszky Sándor úr kíváratára lett kiadva a verbói plébános, tisztelendő Kubiczek Ferenc úr által. Ezen hiteles keresztlevél szerint Benyovszky Móric nem 1741-ben született, mint külföldi életírói jegyzik, hanem 1746-ban: tehát öt évvel később.

amelynek alapján az 1893-as angol kiadásban Pasfield Olivér korrigálta már az emlékiratokban található téves évszámot)¹⁰ fény derül a származás körüli „pontatlanságokra” is. Vagyis arra, hogy az apa, B. Sámuel nemcsak gróf nem volt, de a lovasságnál is csak az ezredességig vitte.¹¹ Itt említjük meg, hogy szintén Thallóczy volt az, aki bemutatta a fiú, B. Móric által később – 1778-ban – valóban megszerzett grófi cím adományozásának körülményeit.¹²

¹⁰ *Mémoires and Travels of Mauritius Augustus Count de Benyowsky*, with an Introduction, Notes and Bibliography by Capitain S. Pasfield Oliver, 1983, London – New York, 628. old.

¹¹ Iktassuk ide Thallóczy ezzel kapcsolatos jegyzetét: „...Benyovszky Móric keresztlevelét illetően megjegyzem, hogy Kubicsek Ferenc verbói plébános szíves volt azt nekem megküldeni. Keresztlevele a verbói rk. anyakönyv V. k. 33. lapján olvasható. Születési éve: Millesimus septingentesimus quadragesimus sextus 1746. Septembris 20. Neve: Mauritius, Matheus, Michael, Joannes masc. leg. Szülei: Illmus Dominus Colonellus (*tehát nem tábornok – L. Gy.*) Samuel Benyovszky et Rosa Baro Révay r. c. Hely: Verbó. Keresztzülei Ocskay Mihály és neje sz. b. Révay Terézia Ocskón r. c.” Thallóczy Lajos: Gr. Benyovszky Mórítz haditengerészeti és kereskedelem-politikai tervei 1778–1781, *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1901. évf., (különlenyomat), 10. old. A Benyovszky-családról lásd még: Kerekesházy József – Kallós Lajos Károly: *A madagaszkári király családja*. Történelmi forrástanulmány, 1937, Budapest.

¹² Thallóczy szerint: 1777. áprilisában– májusában, midőn II. József (álnéven) Párizsban járt, Benyovszky ismeretséget kötött vele. Feltehetően József sugalmazására folyamodott Benyovszky a királynőhöz előbb kegyelemért, majd miután ezt ugyanazon év októberében megkapta, grófi címért. „Bizonyára nem tette volna – írja Thallóczy –, ha nem biztatják, s az előterjesztésre jogosult udvari kancellár ez irányban intést nem kap. Kitétszik ez a körülmény abból a felterjesztésből, mely grófsága ügyében a királynő elé került. Azt írja a kancellár, hogy Benyovszky nemigen dicsekedhetik a haza és a trón körüli érdemeivel, a grófsághoz nincs kellő módja, s a felség akarata ellen lépett idegen szolgálatba, de mert ezt szűkös körülményei miatt, adósságaitól kényszerítve tette, s szövetséges hatalomnál állott szolgálatba, s ezt ősi javainak visszaváltásával s újak vételével az országba juttatja, s a felség netalán a kancellária előtt ismeretlen politikai okokból óhajtja a rangemelés: az ügy eldöntését a felség kegyelmére bízza, így csak az a hatóság ír – folytatja Thallóczy –, mely eleve tudja, hogy az illető kérését felsőbb helyen már elhatározták.” Thallóczy: I. m., 1901, 9. old. A magyar grófi címet végül Benyovszky 1778 áprilisában kapta meg.

Az orosz fogságot megelőző évek „érdemei”

Miért volt szüksége Benyovszkynak arra, vetődik fel a kérdés, hogy memoárjában magát öt évvel idősebbnek vallja? A válasz elég nyilvánvaló lesz, ha tovább olvassuk az „életíratot”:

„Tizennégy éves korában már a hadi pályát választá, s mint hadnagy lépett be a Siebenschein ezredbe, s a porosz király ellen harcoló hadsereghez lett küldve. Legelső csatája Lowozitznál volt 1756. október 8-án...”¹³

Nos, ha Benyovszky tényleg 1741-ben született volna, tizennégy-tizenöt évesen valóban részt vehetett volna a hétéves háború első csatáiban. A valóságban ekkor csak tíz-tizenegy esztendőes gyermek azonban ezt aligha tehette meg.¹⁴

De lépünk tovább. A gróf önvallomása szerint Magyarországról rokonainak ármánykodása miatt kellett távoznia. Sógorai állítólag elfoglalták atyai jussát, majd amikor erővel szerzett érvényt jogainak, bevádolták Bécsben, és a hamis vádaként tényként elfogadó királynő megfosztotta őt birtokaitól. Sőt, Benyovszkynak az országból is menekülnie kellett. Úgy tűnik, a menekülés feltétlenül igaz, előzménye azonban egy kéthónapos börtönbüntetés volt, amelyet az ifjú nemesre Hruszóbán elkövetett „kisebbségi hatalmaskodásért” szabtak ki a császári hatóságok.¹⁵

A Lengyelországba menekült Benyovszky – noha valóban részt vett az oroszellenes bari konföderációban¹⁶ – ott játszott szerepét bizonyosan

¹³ Jókai M.: I. m., 2. köt., 1967, 15. old.

¹⁴ Mikszáth óta közismert, hogy Jókai, aki Benyovszky iránt már családi hagyományok miatt is pozitívan elfogult volt, és keresztnévét is a gróf után kapta a szüleitől, megpróbálta elfogadtatni, hogy Benyovszky tíz esztendősen is harcolhatott már csatákban: rajta kívül azonban ezt senki sem gondolta komolyan. Vö. Jókai M.: I. m., 1. köt., 1967, 13–14. old.

¹⁵ Vö. Thallóczy: I. m., 1901, 5. old.

¹⁶ Vö. Kropf Lajos: Konfederaci Barscy na Syberi (1774) (Kraków, 1895.) (Könyvismertetés), *Századok*, 1898, 746–749. old. A szóban forgó könyv közli a bari konföderáció Szibériába száműzött, több mint ötezer tagjának névsorát, s itt nem szerepel Benyovszky neve. Kropf ezért ki is fejtette kétségét aziránt, hogy Benyovszky egyáltalán részt vett-e a konföderációban, avagy „mint közönséges aljas gonosztevő került valahogyan orosz fogságba s el távol Kamcsatkába.” A későbbi lengyel irodalom szerint a gróf valóban harcolt Lengyelországban, de nem nagyobb egységek élén.

mérhetetlenül felnagyította. A memoárban közreadott hőstetteit a lengyel szakirodalom már régen a mesék birodalmába utalta.¹⁷

A kamcsatkai fogság és Benyovszky „felfedezései”

A gróf kamcsatkai száműzetésének leírása az emlékiratok egyik – hogy e szándékosan ambivalens kifejezéssel éljünk – leghatásosabb része. A kormányzó leányával szövődő szűzies szerelem motívuma – érthetően – rendkívüli szerepet kapott az irodalmi feldolgozásokban; Jókai egyenesen az életrajzi regény címéül választotta a szép Afanázia nevét.¹⁸ A történet-

¹⁷ Sieroszewski elsősorban T. K. Modelski, W. Konpoczynski és L. Ortowski munkáit emeli ki. Vö. A. Sieroszewski: I. m., 1969, 388–390. old.

¹⁸ Jókai ennek a szerelemnek és a Kamcsatkáról való szökésnek a motívumából olyan hősi karaktert fogalmaz meg, és ruház rá Benyovszkyra, amely a gróft szinte Petőfi Sándor-i magasságokba emeli: „Először a lengyelek szabadságáért küzd a lengyelekkel, s ennek feláldozza boldog családi életét Magyarországon. Azután a száműzött szibériai oroszokat gyűjti táborra egy merész eszme körül... ennek áldozza fel Afanázia szerelmét, de feláldozza haragját, bosszúját ellenségeivel szemben is; mert azok is a szabadság táborához tartoznak. Majd a szigetlakó vad népeknek segít elnyomóikat leverni: azoknál alkotmányos Önkormányzatot honosít meg. Ezért feláldozza magas pártfogói kegyét: először a francia királyét és minisztereit, azután József császáráét, s utoljára az egyedül szabad Észak-Amerikai Egyesült Államokhoz fordulva, azoknak segélyével kezdi meg a kísérletet egy barbár népből szabad nemzetet alkotni, amidőn már az óvilágban mindenütt alkonyatára látszik hajlani a szabadság napja. Ezen bukik meg. – Benyovszky ennél fogva egyike a legkövetkezetesebb politikai hősöknek, akiknek jellemén a kalandos élet csak jelmez, tetteikben a regényesség csak staffázs.” (Jókai M.: I. m., 1. köt., 1967, 9. old.) Úgy tűnik, Jókainak ez a jellemzése megadta az alaphangot azoknak a későbbi véleményeknek, amelyek Benyovszkyból mindig aktualizálható nemzeti hőst faragtak. A gróf által kitalált s Jókai tekintélyével szentesített „autolegenda”, ahogyan Sziklay László találóan megfogalmazta: „...az egyes korok igényei szerint és sajátos légkörében átalakult, szinte néphitté (félig-meddig a folklór alkotórészevé) lett.” Sziklay László: Benyovszky Móric a lengyel és a magyar irodalomban (Andrzej Sieroszewski doktori disszertációja), *Helikon*, 1967, 1. szám, 111. old. Az 1950-es években – Jókai idézett jellemzésének egyenes folytatásaként – Benyovszky hovatovább eszményképként kezdett feltűnni. Szalatnai Rezső – aki szerint egyébként az emlékiratokban „nincs semmi túlzás, semmi görögtűz, egyszerű beszámoló hangon szól, minden színezés nélkül” – legalábbis ezzel „ijesztgetett” 1955-ben megjelent írásában: „Benyovszky még nem pedagógiai eszmény, de ilyen esz-

ben a sajnálatos csak az, hogy ezt is Benyovszky költötte: a hölgygel kapcsolatban a kérdés régen nem az, hogy volt-e Benyovszkyval viszonya, megszökött-e vele stb., hanem egyszerűen az, hogy egyáltalán létezett-e ...

Természetesen ennél sokkal fontosabb annak a leírásnak az ügye, amelyet Benyovszky száműzetésének helyszínéről készített. Hiszen a grófot (madagaszkári adatai mellett) erre hivatkozva szokás a nagy magyar felfedezők közé sorolni. Hegyi Imre ezt írja:

„Nemcsak a vele történt eseményeket örökölte meg (ti. Benyovszky), hanem ma már pótolhatatlanul értékes adatokat rögzített Szibéria, Kamcsatka, Kelet-Ázsia partvidékének, szigetvilágának természeti és néprajzi sajátosságairól.”

Az idézett antológia életrajzírója és válogatója ezután magát Benyovszkyt idézi, aki szerint leírása „némi ismeretet fog nyújtani e messze távoli világrésről”, majd hozzáfűzi: „Benyovszky munkáját a kormányzó sajátjaként küldte el Pétervárra.”¹⁹ A szóban forgó kamcsatkai leírást a kötet az 1790-es angol kiadásból készített új fordításban (vagyis nem a Jókai-féle változatban) adja közre. Ez a gesztus a tudományos precizitás jele volna: mármint azért „volna”, mert ugyanezen gondosság arra már nem terjedt ki, hogy figyelembe vegye a közölt részlettel kapcsolatos korábbi észrevételeket a Benyovszky-irodalomban. Pedig már Kropf Lajos megírta 1894-ben, hogy

„...Kamcsatkáról sok újat Benyovszky az angol közönségnek nem tanított volna, még akkor sem, ha munkája 1772-ben, midőn ti. Európába visszakérült, jelent volna meg nyomtatásban, mert Krasenyinnikovnak sokkal bővebb és végtelenül jobb leírása már 1764-ben jelent meg angol fordításban... Ami igaz volt benne, az már nem volt új, és ami új volt, az annyira gyanús forrásból eredt, hogy teljesen hasznavehetetlennek bizonyult tudományos célokra.”²⁰

Amit pedig e jeles történész akkoriban még nem írt meg – és talán nem is feltételezett – azt nemrég, a Jókai kritikai kiadás Benyovszky-kötetének jegyzeteiben Radó György bizonyította be szövegegyeztetéssel, cáfolhatatlanul:

ménnyé érés útján halad.” Szalatnai Rezső: *Arcképek, háttérben hegyekkel*. Eszszék és emlékezések, 1969, Budapest, 43. és 46. old.

¹⁹ Hegyi I.: I. m., 1978, 69. old.

²⁰ Kropf L.: I. m., *Századok*, 1894, 652. old.

„...az, amit Benyovszky úgy emleget, mint a kormányzó számára készített munkámat”, »the work I had written for the governor«, túlnyomórészt – ha ugyan nem egészen – Krasenyinnyikov művének rövidített fordítása.”²¹

Hogyan lehet az, kérdezzük, hogy erről a körülményről sem a válogató, sem az antológia szerkesztője nem tudott? Radó György egyébként Benyovszky szövegének angol fordítását vetette össze az orosz szerző eredeti, orosz nyelvű munkájával. Minthogy azonban joggal feltételezhető, hogy a gróf Krasenyinnyikov leírásának francia fordításából „dolgozott” (1784 körüli párizsi tartózkodása idején, midőn írásművét elkészítette); valószínű, hogy az összevetés a teljes, szó szerinti egyezéseket is kimutatná – sajnos, ezt nem állt módunkban megtenni —, ha a két francia szöveget vetnénk össze: tehát Benyovszky francia eredetijét a leírás 1768-ban közreadott francia nyelvű fordításával.

Az emlékiratok szerint a Kamcsatkáról megszökött csapat élén Benyovszky előbb a Bering- (Parancsnok-) szigetre, majd az Aleutákon áthaladva Dél-Alaszkába hajózott, hogy onnan azután a Kuril-szigetek és a japáni partok érintésével eljusson Formozára, majd Macauba. Az életrajzi összefoglalások ezeket a közléseket is tényként veszik át, noha itt is – legalább az útvonal első felére vonatkozóan – régóta erős kétségek fogalmazódtak már meg. Benyovszkynak a szökésben részt vett két társa (Rjumin és Stefanov) ugyanis saját visszaemlékezéseiben egybehangzóan és egymástól teljesen függetlenül három héttel korábbi dátumot közölt a japáni partokhoz való érkezés időpontjáról. Pasfield Olivér – és a vele szoros kapcsolatban álló Kropf Lajos — ezért kifejezetten hamisításnak tartotta Benyovszky állítását észak-csendes-óceáni hajózásáról,²² és pozitív ellenvélemény (mármint olyan, amelyik új érveket is felhoz, nemcsak ismételt) azóta nem hangzott el.

Vélemények Benyovszky madagaszkári szerepéről

Térjünk rá most már Benyovszky madagaszkári működésére, és legelsőként tekintsük át röviden azokat az állásfoglalásokat, amelyek a közelmúlt hazai szakirodalmában erről a kérdésről megfogalmazódtak.

²¹ Jókai M.: I. m., 1. köt., 1967, 469. old. (Radó György jegyzetei)

²² Kropf L.: I. m., *Századok*, 1894, 652–654. old.

Sík Endre *Fekete-Afrika története* című monográfiájának első kötetében egyszerre kétféle értékelést is adott a gróf madagaszkári működéséről. Egyrészt, vélte Sík, Benyovszky

„...több sikeres hódítást hajtott végre Franciaország számára... majd kísérletet tett arra, hogy... »független királyságot« hozzon létre saját »királyi« uralmával és amerikai védnökséggel.”²³

Másfelől – a gróf ez utóbbi kísérletét magyarázva – Sík Endre úgy látta, hogy Benyovszky törekvései mögött a keleti parti malgas törzsek összefogási kísérletei fogalmazódtak meg, és így a gróf

„...kísérlete – függetlenül attól, hogy jellegét tekintve nem volt egyéb történelmi kalandnál – objektíve a madagaszkári népeknél csírájában mutatkozó egyesülési szándékot juttatta kifejezésre.”²⁴

Az antikolonialista Benyovszky képét vetíti elénk Krizsán László is, amikor fentebb idézett cikkében így fogalmaz:

„Benyovszky azzal a szándékkal utazott Amerikába, hogy patrónust szerezzen a függetlenségéért harcoló Amerikai Egyesült Államokban az ugyancsak függetlenségre törekvő, de a francia gyarmatosítók támadásai miatt nehezen boldoguló madagaszkári népnek.”²⁵

Ami a lexikonok szócikkeit illeti, ezekben hasonló megfogalmazások olvashatók. Az eltérések abban mutatkoznak csak, hogy egyik helyen a hangsúly inkább a gróf első vállalkozására esik (és akkor inkább mint „felvilágosult” gyarmatosítót mutatják be Benyovszkyt), míg másutt a második kísérletre (amikor is a gróf „szabadságharcosként” vagy egyenesen mártírként jelenik meg). Az értékelések mindenesetre egyetértenek abban, hogy Benyovszky, így vagy úgy, jelentős szerepet töltött be a nagy sziget történelmében.

Az *Emlékiratok és Útleírások* Madagaszkárra vonatkozó leírását, néprajzi forrásértékét illetően a nézetek hasonlóan pozitívak. Krizsán:

„Benyovszky Emlékiratai fontos és szerves állagát képezik az Afrika-tudomány forrásbázisának.”²⁶

²³ Sík Endre: *Fekete-Afrika története*, 1. köt., 1964, Budapest, 195. old.

²⁴ Sík E.: I. m., 1964, 194. old.

²⁵ Krizsán L.: I. m., 1981, 72. old.

²⁶ Uo.

Balázs Dénes, aki 1979-ben a szigeten járva a gróf nyomai után is kutatott:

„Emlékirata a malgas nép történetének egyik legfontosabb forrása.”²⁷

Hegyi Imre pedig általában vélekedik úgy, hogy az emlékiratok

„... hitelességét azóta az előtte ottjárt utazók feljegyzései és az utána jöttek leírásai adatról adatra beigazolták.”²⁸

A magunk részéről nem oszthatjuk ezeket a véleményeket a gróf madagaszkári tevékenységéről. Mondandókat előre összefoglalva, az alábbiakban azt szeretnénk bizonyítani, hogy Benyovszky sem gyarmatosítóként, sem „szabadságharcosként” nem játsz(hat)ott számottevő szerepet Madagaszkár történetében, valamint, hogy a szigetről közölt leírásait – éppúgy, mint a kamcsatkaikat – más szerzőtől vette át: Beszámolója a nagy szigetről valótlanosságokat tartalmaz. Legelsőként is madagaszkári királlyá való megválasztását, amely egyszerű kitalálás, a gróf Párizsban eszelte ki. Rá szeretnénk mutatni végül Benyovszky működésének arra a valóban pozitív mozzanatára is, amelyről az életrajzok rendszerint megfeledkeznek, noha ez olyan körülmény, amely valóban értékelhető szerepet biztosít a magyar grófnak Madagaszkár múltjában (még ha nem is az általa költött eminens pozíciót).

Madagaszkár és az Indiai-óceán nyugati medencéje

Benyovszky reális madagaszkári szerepének megítéléséhez elengedhetetlen rövid áttekintést adnunk a sziget benépesüléséről, különös tekintettel a muzulmán csoportok migrációjára és konkurenciájára, továbbá az európai – főleg a francia – behatolási törekvéseknek a gróf színrelépését megelőző történetéről.

A malgas civilizáció egyszerre ázsiai és afrikai: az indiai óceáni népek és kultúrák érintkezése mintegy másfél évezredes (kb. időszámításunk kezdetétől a 15. századig terjedő) történetének *par excellence* szintéziseként határozható meg. A malgaskutatás még ma sem tud precíz vá-

²⁷ Balázs Dénes: „Bozóttaxival” Benyovszky nyomában. Madagaszkári riport, *Világ Ifjúsága* (Nemzetközi Ifjúsági Magazin), 1980, 12. szám, 8. old.

²⁸ Hegyi I.: I. m., 1978, 70. old.

laszt adni arra, hogy – évszázados pontossággal – mikor mehetett végbe az a masszív indonéz bevándorlás, amely kialakította a malgas civilizáció jellegzetes indonéz arculatát.²⁹

Azzal azonban a kutatók többsége egyetért, hogy ennek az immigrációnak közvetve, az óceáni kereskedelmi útvonalakon kellett végbemennie, tehát a szumátrai (jávai, borneói, esetleg indokínai³⁰) térből kiindulva Dél-Indiát, Ceylont, az ománi partvidéket, Kelet-Afrikát és az előtte fekvő szigeteket végigjárva kellett eljutnia Madagaszkárra.³¹ A közvetlen bevándorlás lehetőségének nemcsak a kb. hatezer km-es (és abban az időben még ismeretlen térre nyitott) távolság mond ellent, hanem több egyéb körülmény is. Pl. az első megtelepedők – a sziget lakosságának szemében félig valóságos, félig mitikus, *vazimbá*-k – antropológiailag Afrikához tartozása, vagy a keleti irányból Madagaszkár előtt elterülő Mascarenhas-szigetek lakatlan volta egészen a 17. századig stb.

Az egymást követő bevándorlási hullámok a nagy szigetet északi felének két partján érték. A déli parti vidékre és még inkább a sziklás hegyekkel, erdőségekkel elzárt belső területekre, a Fennsíkra, csak másod-, harmadlagos migrációs folyamatok eredményeként jutottak el a megtelepedők. Ez a jelenség különösen jól megfigyelhető azoknak a muzulmán (eredetű) bevándorló csoportoknak a mozgásán, amelyeknek a 12–13. századtól kezdve meghatározó a szerepük a sziget politikai fejlődésében.

²⁹ Arról, hogy indonéz vagy afrikai *szubsztrátum*ról beszélhetünk-e, nincs egységes vélemény a szakirodalomban. A nézetek az indiai, indonéz, illetve az afrikai szerep túlhangsúlyozott álláspontjai között mozognak. Az előbbire kétségtelenül A. Grandidier véleménye a legjellemzőbb – ma már senki nem vallja –, aki a feketékben is melanéziaiakat látott; az utóbbira pedig G. Ferrand-é. Ő az első indonéz, vagyis a *premerina* hullám előtt – amit a 2–4. századra datál – valószínűnek tekint egy Kr. e.-i bantu periódust. A vitákat az a jellegzetes ellentmondás szüli, ami a sziget populációjának szembeötlően különböző antropológiai rasszokra osztottsága és a nyelv, a kultúra, a szokások feltűnő egységessége között mutatkozik. E helyen csak néhány munkára utalhatunk az említett vita vonatkozásában. A. Grandidier: *Histoire de la géographie de Madagascar*, 1885, Paris; G. Ferrand: L'origine africaine des Malgaches, *Journal Asiatique*, 1908, 353–500. old.; G. Julien: *Institutions politique et sociales de Madagascar*, 1–2. köt., 1908, Paris; P. Verin: Histoire ancienne du Nord-Ouest de Madagascar, *Taloha*, 5, No spécial, 1972.; H. Deschamps: *Histoire de Madagascar*, 4e éd., 1972, Paris. Legújabb: P. Verin: Madagascar, in: *Historire générale de l'Afrique*, II. köt., Afrique ancienne, 1980, Paris, 751–777. old.

³⁰ Vö. Verin: I. m., 1980, 762–763. old.

³¹ Vö. Deschamps: I. m., 1972, 24–30. old.

Arábia kereskedőiről tudjuk, hogy már az antikvitás óta fontos szerepet töltöttek be az Indiai-óceán nyugati medencéje, így az afrikai partvidék és az azt övező (ismert) szigetek érintkezésében. Mohamed után azonban az arab-izlám jelenlét a térségben minőségileg új fázisba lépett, kolonizációvá fejlődött, és indítékait tekintve vallási-politikai színezetet öltött. A próféta halála utáni politikai krízis, majd a duzzadó muzulmán közösségben a hegemoniáért évszázadokon keresztül dúló harc – amely az iszlámon belüli nagyobb és kisebb szkizmákban öltött testet –, szükségképpen szült veszteseket, akiknek távozniuk kellett a küzdelmek helyszíneiről. Az afrikai partvidék és kisebb mértékben Nyugat-India és Madagaszkár is, menedékkül szolgált a különböző – általában siita irányzatú muzulmán csoportoknak. Ez az immigráció, mint ahogyan közismert, Kelet-Afrikában – megtermékenyítve a bantu alapzatot – a szuahéli civilizáció kialakulásához vezetett. Madagaszkár e kultúra peremvidékén helyezkedett el, noha nem vonhatta ki magát befolyása alól, a hatások legyengítve, fáziskéséssel érték.³²

A sziget népcsoportjai nem váltak muzulmánna (eltekintve az északnyugati partvidéken létesült ún. antalaotra telepektől, amelyek a Comore-szigeteki sajátos – arab, afrikai és malgas elemekből ötvöződött – kultúrának pusztá meghosszabbításai voltak). És bár a malgas szellemi néprajzi arculatra rányomta a bélyegét az „arab hozomány”³³, a nagy sziget egészének történelme szempontjából az iszlám hatása inkább csak politikai tényező gyanánt értékelhető, vagyis mint azoknak az aspirációknak a forrása, amelyek – mint említettük – a 12–13. századra visszanyúlóan és látványos módon a 16–19. század időszakában királyságalapítási törekvésekben öltöttek testet.

A Madagaszkárt érő első „arab” bevándorlás eredetéről és idejéről ma nincs még teljesen egységes nézet a malgaskutatásban. A. Grandidier – mindmáig az egyik legtekintélyesebb szerző – e század elején úgy vél-

³² Vö. Verin: I. m., 1972, 65. old. Lásd még Buda Géza tanulmányát: Kelet-Afrika és a Kelet, *Világtörténet*, 1981, I. szám, 35–49. old.

³³ Az egész szigeten elterjedtek az arab eredetű nevek a holdnaptár, a hét napjaira, az asztrológiai és a divinációs tevékenységekre vonatkozóan. A délkeleti népcsoportok, különösen az *antemoro*-k „papi” kasztjai (Anakara, Tsimeto stb.) megőrizték az arab írás ismeretét is; az egész szigeten nagy tiszteletet élveztek az arab írásjelekkel, délkeleti malgas dialektusban lejegyzett ún. *sorabe*-k ('nagy szűrők'), amelyek főként mágikus formulákat, imákat, genealógiai utalásokat stb. tartalmaztak. Deschamps szerint, a két legrégebbi „könyv” mindmáig hozzáférhetetlen a kutatók számára. Vö. Deschamps: I. m., 1972, 52. old.

te, hogy az első hullám az ománi *Azd* törzs soraiból kerülhetett ki, midőn ezek a 10. században, Malindi szunnita arabjainak támadása miatt, távozni kényszerültek Comore-szigeteki telepeikről. Grandidier szerint a keleti part északi és déli felének vidékein egyaránt előforduló, *Onjatsy* (Benyovszkynál „Ondzatsi”) vagy *Angoaty*, *Anjoaty* nevet viselő csoportok tőlük erednének.³⁴ Mások – pl. újabban *Ralaimihoatra* – szerint az onjatsy-k *zaiditák* voltak, akik közel egyidőben (a 9–10. században) érkeztek Vohémar (régebbi neveken: *Iharana*, *Bimaro*) környékére *iszmáilita* (valószínűleg bahreini *karmata*) bevándorlókkal.³⁵

A két síita csoport, az iszmáiliták hegemoniájával, több évszázadon át együtt élt ezen a helyen, mígnem a 14. század második felében, vagy valamivel később, szunniták (a későbbi *antemoro* törzs arisztokráciájának ősei és feltehetően azoknak az utódai, akik fél évezreddel korábban az iszmáilitákat kiszorították a Comore-szigetekről) távozásra kényszerítették őket. Az iszmáiliták – eponim ősük neve után: *zafi-raminia-k*, vagyis „*Jiaminia fia*” (Benyovszkynál „Safé-Ramini-k”) – onjatsy-jaikkal együtt délre vonultak a partvidéken, majd a *Sakaleona*, a *Mananjary* és a *Matitana* folyók között telepedtek meg újra. Az első két folyó völgyében élők alkották azután az *antambahoaka* törzs magvát. A Matitana körzetébe viszont a 15. század második felében Vohémarból szunniták jöttek (itt „szerzett” nevükön *zafi-kazi-mambo-k*; Benyovszkynál: „Safécanimanbou-k”), akik előbb békésen (?) együtt éltek mint „írástudók” a síita eredetű zafi-raminia-kkal, majd 1620–1630 között, újabb, velük eszmeileg rokon csoportok érkezése után, véres harcokban lemészárolták ezeket, a megmaradtakat pedig uralmuk alá vetették.³⁶

³⁴ *Collection des ouvrages anciens concernant Madagascar* (a továbbiakban: COACM), Tome VIII, Histoire de la grande île de Madagascar par Flacourt (1642–1660), Ire partie, 1913, Paris, 79. old. (A. Grandidier jegyzete)

³⁵ Edouard Ralaimihoatra: *Histoire de Madagascar*, 2e éd., 1969, Tananarive, 11. old.

³⁶ A zafi-raminia-k és a zafi-kazimambo-k között a Matitana völgyében lezajlott drámai „emberirtásról” E. de Flacourt-tól részletes információkat nyerhetünk. A zafi-kazimambo-k a leigazoltak feletti uralmuk biztosításához éppúgy az un. *sombily-hoz* (az étkezésre szánt állatok levágásának privilégiumához) folyamodtak, mint a zafiramina-k Anosy-ban saját alávetett csoportjaikkal szemben. A zafi-kazimambo-k azonban sokkal szigorúbb formában képviselték a sombily-t, mint Anosy zafi-raminia-jai, noha ez utóbbiak között – úgy tűnik – zavartalanul megőrizték ezután is írástudói reputációjukat. A sombily-ról vö. H. Deschamps – S. Vianès: *Les Malgaches du Sud-Est*, 1959, Paris, 42. old.; R. Kent: *Early Kingdoms in Madagascar, 1500–1700*, 1970, New York, 96. old.

Ezt megelőzően, de valószínűleg összefüggésben a szunnita ellenfelekkel támadt konfliktussal, a zafi-raminia-k egyik jelentős ágazata még délebbre, *Anosy* (akkori nevén „Carcanossi”) vidékére költözött, ahol a 16. és a 17. század folyamán jelentős királyságot teremtett – erre még visszatérünk – később pedig az *antanosy* törzs arisztokráciáját alkotta.³⁷

A madagaszkári muzulmán bevándorlás utánpótlását az indiai-óceáni portugál hajózás fölénye – majd általában az európai tengeri hegemonia – a 16. századtól kezdve elapasztotta. A szigeten kiformalódó nagy királyságok külső kapcsolataiban (kivéve talán az északnyugati kikötőket) egyre inkább háttérbe szorult az arab kereskedelem, és megnőtt az európai kapcsolat jelentősége. A muzulmán bevándorlás menetének fenti vázlatához néhány megjegyzést kell fűznünk.

Az egymással rivalizáló, egymást vándorlásra készítető csoportok (az első foglalkozókhoz képest) mind viszonylag kis létszámúak voltak, és sohasem lakatlan vidékeken telepedtek meg. A kikötésre alkalmas keleti parti öblökben, termékeny folyóvölgyekben persze nem is igen lehettek már foglalatlan területek a 9–10. században és még kevésbé később. A jövevények ebből eredően hamar és mélyen malgasizálódtak. Az iszlámhoz való tartozásukat töredékesen, inkább csak külsőségekben, valamint egyfajta elhivatottság-tudatban őrizték meg. Ez az utóbbi vonás első fázisban a jövevények közti belső konkurenciát fokozta–gyorsította, a második fázisban pedig uralkodó dinasztiák kialakulását eredményezte a sziget mind nagyobb területén: a délvidéken, a nyugati parton, majd a sziget belsejében, a Fennsíkon is.³⁸

Az asszimilációt megkönnyítette, hogy a muzulmán jövevények többségükben nem arabok, hanem iszlamizált indiaiak és/vagy indonézok

³⁷ Az antanosy-k 1825-ben *merina* uralom alá kerültek, majd miután sikertelenül próbálkoztak Tananarive főségének lerázásával, 1845-ben élükön zafi-raminia arisztokrataikkal – nagy létszámban nyugatra vonultak, ahol az *Onilahy* középső folyásának vidékén területet szakítottak ki maguknak a *bora* és a *mahafaly* törzstől. Vö. H. Deschamps: I. m., 1972, 195. old.

³⁸ A malgas népcsoportok egymás közötti kapcsolatáról és a szigeten belüli migrációról lásd: H. Deschamps: *Les migrations interieures passées et présentes à Madagascar*, 1959, Paris; A. Lombard: *La royauté sakalava. Formation, développement et effondrement d'un système politique*, 1973, Tananarive, 9–13. old.; E. Fagereng: *Une famille de dynasties malgaches (Zafindravola, Maroserana, Zafimbo-lamena, Andrevola, Zafimanely)*, 1971, Oslo. A fennsík királyságalapító dinasztiáinak keleti parti kapcsolatáról: H. M. Dubois: *Monographie des Betsileo (Madagascar)*, 1938, Paris.

voltak³⁹, amit leginkább a fennsíkon fényes politikai karriert befutott *merina* törzs *andriana* és *hova* kasztjainak domináns indonéz antropológiai karaktere támaszt alá. A zafi-raminia-król tudjuk tehát, hogy a 16. századtól kezdődően a keleti part déli felén, elsősorban *Anosy*-ban éltek. Nem zárható ki persze, hogy maradtak rokonaik első megtelepedési körzetükben, az elzárkózásra rendkívül alkalmas északi, Antongil-öböl környéki szűk völgyekben. Ám ha voltak is ilyenek, lélekszámuk elenyésző kellett legyen, és sem a 16. századi, sem későbbi források nem tudnak, és nem adnak számot róluk. Kivéve természetesen magát Benyovszkyt, akinek híradása így roppant érdekes lenne, ha hitelessége mellett akármilyen csekélyke érv is szólna. Sajnos azonban – amint majd látni fogjuk – nem ez a helyzet.

Madagaszkár keleti partja és a „francia kapcsolat”

Matacassi, a zafi-raminia-k délkeleti királysága volt a színtere a 17. század közepén a Madagaszkárra irányuló első jelentős gyarmatosítási kísérletnek. A francia *Keleti Társaság* (Compagnie de l'Orient) három évtizedet felölelő próbálkozása a szigeten való megtelepedésre betetőzött, s lezárta egy szakaszt az európai behatolási törekvések történetében.

Azután, hogy 1500-ban Diego Dias „felfedezte” a nagy szigetet, a portugál hajósok hamarosan rendszeres látogatók lettek Madagaszkár partjain, először főként a nyugati parti kikötőkben. A portugál térképek hamarosan helyesen rögzítették a sziget formáját és pozícióját. Madagaszkár szisztematikus feltárására, telepek alapítására a portugálok később, a 17. század elején fogtak hozzá, és ennek keretében került sor egyebek között a délkeleti partvidékkel, Matacassi királysággal is a kapcsolatfelvételre. A kísérletek azonban itt nagyon hamar megrekedtek, a zafi-raminia előkelők ugyanis teljesen érzéketlenek maradtak a hittérítők ügyszóvalma iránt. Az sem segített, hogy a jezsuita atyák – végső lehetőségként – elrabolták az egyik zafi-raminia „herceget”, azzal a céllal, hogy Goán kereszténnyé neveljék, majd visszaszállítva hazájába megpróbálják kerülő úton

³⁹ P. Ottino szerint, a zafi-raminia-k – hagyományaikkal egyezően (lásd a későbbiekben közölt eredetmondát) – Indiából származtak; pontosabban a Malabar-partról, a mai Karnataka állam területéről. A zafi-kazimambo-k pedig valószínűleg Észak-Szumátráról. Lásd: P. Ottino: *Le Moyen Age l’océan Indien et les composantes du peuplement de Madagascar*, in: *Asie de Sud-Est et Monde Insulindien*, Vol. VII, N° 2–3 (Paris), 1976, 3–8. old.

becsempészni vallásukat. A *Dom André*-vé nemesült királyfi ugyanis nem játszotta el a „trójai faló” reá kiosztott szerepét, hamar elhagyta új hitét, és az egyre ellenségesebb hangulat hamarosan kísérletezéseik végleges feladására készítette a portugálokat Anosy-ban. A délkeleti partvidékről feljegyzett portugál adatok — elsősorban Luis Mariano feljegyzései — így is alapvető forrásai a kor malgas történelmének és különösen a zafi-ramina-k társadalmi-politikai viszonyainak Matacassi-ban.⁴⁰

A portugálokat felváltó franciák említett gyarmatalapítási kísérlete ugyan véglegesen csak 1674-ben szakadt meg, a kudarc tanulságait azonban a Compagnie egyik vezetője, Étienne de Flacourt már előbb megvonta: 1658-ban közzétett munkájában, amely az *Historie de la Grandé Isle de Madagascar* címet kapta, nemcsak az antanosy-k (vagyis a zafi-raminia-k) és a francia telepesek közötti harminc éven át tartó konfliktusos együttműködésről — vagy inkább: az együttműködés rövid szakaszaival tarkított harcáról — számolt be, hanem a királyság és a környező vidék gazdasági, társadalmi-politikai szervezetéről is: a kaszthierarchiáról, a szokásokról, a hiedelmekről, az anyagi kultúráról stb.⁴¹ Flacourt könyve nemcsak saját századában, de az 1700-as években is az egyetlen valóban kidolgozott, részletes (és főként hiteles) összefoglalás volt Madagaszkárról, noha címével ellentétben az is csak a sziget partmenti (azon belül is: keleti, délkeleti parti) történetéről ad ismereteket. Az alábbiakban Flacourt munkájára részletezve is vissza kell térnünk, előbb azonban tekintsük át, hogyan alakult Madagaszkár keleti partjának „francia kapcsolata” az első kudarc után.

A „vörös szigettel” való újabb kontaktus megteremtésére francia részről csak fél évszázad múltán, a 18. század húszas éveinek elején került sor.

A még 1664-ben megalapított — a Keleti Társaság jogörökébe lépett — *Kelet-indiai Társaság* (Compagnie des Indes Orientales) évtizedekig egyáltalán nem törődött Madagaszkárral, jóllehet azt sosem engedte, hogy felségterületén soraiba nem tartozó francia kereskedők tevékenykedjenek. Miután azonban az 1710-es években *Bourbon-sziget* (Réunion) *colonjai* rátették a kezüket a hollandok által elhagyott *Mauritiusra*, majd *Rodrigue*, a harmadik Mascarenhas-sziget és a *Seychelle-szigetek* is francia tulajdonba kerültek, jól jövedelmező kávéültetvények létesültek eze-

⁴⁰ COACM, Tom II, 1613–1640, 1905, Paris.

⁴¹ *Histoire de la Grande Isle de Madagascar*, composée par le Sieur de Flacourt, 1658, Paris. Ugyanez modern ortográfiával és A. Grandidier jegyzeteivel: COACM, Tome VIII.

ken a birtokokon, mindenekelőtt *Isle-de-France*-on, vagyis Mauritiuson és magán Bourbonon. Ez szükségessé tette a szigetek élelmiszerekkel (szarvasmarhával, rizzsel, gyümölcsökkel) való ellátásának megszervezését. A közeli Madagaszkár alkalmas beszerzési helynek kínálkozott és bizonyult: a harmincas években már rendszeres kereskedelem folyt a nagy sziget keleti partja és a *Mascareignes* között. E kapcsolatban az ültetvények munkaerő-szükségletét kielégítő rabszolgaszállítmányok egyre jelentősebb tételeket képviseltek.

A negyvenes évek végén a Compagnie ismét megkísérelte azt is, hogy állandó telepet létesítsen Madagaszkáron. Az északkeleti Ste-Marie-szigetet (Nosy Boraha vagy Nosy Hibrahim) 1750-ben sikerült megszerezni a bennszülöttektől, néhány év múlva azonban ez a vállalkozás is kudarcba fulladt, részint a nagyfokú mortalitás, részint az ellenségeskedések kiújulása miatt. Az *Isle-de-France*-i, *Isle-Bourbon*-i telepések körében egyre inkább terjedni kezdett az a meggyőződés, hogy Madagaszkárral kereskedni ugyan lehet és kell is, telepeket alapítani azonban nem szabad, lévén túlságosan nagyok a veszteségek.

Magon, *Isle-de-France* korabeli kormányzója például így fogalmazott:

„Túl sok embert veszítettünk, pedig megelégedhettünk volna azzal is, hogy a száraz évszakban menjünk csak a szigetre – miként Fort-Dauphin és Foulpointe esetében tettük –, hogy élelmiszert, szarvasmarhát és rabszolgákat szerezzünk be.”⁴²

1763 – a párizsi béke – után, amely pontot tett az első francia gyarmatbirodalom „látványos” összeomlási folyamatára⁴³, a szanálásra ítélt Kelet-indiai Társaság örököse Bourbon-on és *Isle-de-France*-on is a király lett. Az újonnan kinevezett kormányzók hajlottak a száz évvel korábbi módszerek felelevenítésére. 1767-ben a versailles-i kormány jóváhagyta de Modave báró gyarmatosítási tervét, amely kis anyagi befektetéssel nagy hasznot ígért Madagaszkáron. Érdeemes kissé hosszabban

⁴² Idézi: Prosper Cultru: *Un Empereur de Madagascar au XVIIIe siècle*. Benyowszky, 1906, Paris, 41. old.

⁴³ A néhány évtizeddel korábban még 10–13 millió km² területű és 30 milliós lakosságú birodalom ekkorra kevesebb, mint 40 ezer km²-re és kb. 400 ezer lakosra zsugorodott. Vö. Xavier Yacono: *Histoire de la colonisation française*, 1969, Paris, 14. old.; Salgó László: *Gyarmatpolitika Napóleontól de Gaulle-ig*, 1977, Budapest, 13–14. old.

idéznünk de Modave-nak a miniszterhez intézett felterjesztéséből, mert feltűnően hasonlít Benyovszky néhány évvel későbbi leveleire...

„Azzal hízeleghetek magamnak, uram – *írja a báró* –, ön mélységesen meg van győződve annak szükségességéről, hogy meg kell kezdeni egy nagyméretű telep alapjainak lerakását Madagaszkáron... Soha egyetlen vállalkozás nem került ilyen kevésbe, és nem kecsegtetett ennyi haszonnal. Az ország földje rendkívül termékeny, különösen ami a gabonafélék termesztését illeti, amelyeket oly előnyösen és a fajták oly változatosságában biztosíthatna, mint egyetlen más vidék sem. A gyarmat ebben az igen lényeges tekintetben biztosítani tudná saját szükségletét, sőt képes lenne exportálni is az Isle-de-France, valamint az indiai telepeink ellátására. Megjövendölhetem, hogy öt éven belül a madagaszkári telepítés a királyságból (*Franciaországból, L. Gy.*) érkező tíz hajórakomány mennyiségű vagy 8000 hordónyi áruféleséget fogyasztana el, amelyért a madagaszkáriak termékeivel fizetne. Nem volt még terv, amelynek megkísérlése ilyen kevésbe került volna.”⁴⁴

Cultru szerint Benyovszky számára de Modave tervei „prototípus” gyanánt szolgáltak azoknak a fantasztikus jelentéseknek a megfogalmazásánál, amelyeket – vállalkozása eredményességét bizonygatva és persze újabb kölcsönökért folyamodva – Madagaszkárról a versailles-i minisztériumba küldözgetett.

De Modave 1768 és 1771 közötti kísérlete más szempontból is érdekes. Színhelye – ismét Anosy (Fort-Dauphin környéke) volt, és Benyovszky kétségtelenül tudott kudarcáról; a gyarmatügyi miniszter, de Boynes megbízólevelében szó is esik róla.⁴⁵ A gróf a két sikertelen kísérlet ismeretében dönthetett úgy, hogy a maga részéről az északi partszakaszt, az Antongil-öblöt választja vállalkozása színhelyéül. Annak ellenére tett így, hogy az Isle-de-France-iáktól azt is tudnia kellett, a klíma itt egészségtelenebb, mint a száraz déli partszakaszon. Elgondolkoztató továbbá az is, hogy Benyovszkyhoz hasonlóan de Modave is a mascareignes-i vezetés támogatásának – mindenekelőtt a cserekereskedelemhez szükséges árualap biztosításának – hiányát jelölte meg kudarcának legfőbb okául.

⁴⁴ Idézi: P. Cultru: I. m., 1906, 51–52. old.

⁴⁵ Vö. Jókai M.: I. m., 2. köt., 1967, 419. old.

Benyovszky konfliktusa a mascareignes-i francia telepésekkel

A Benyovszky iránt pozitívan elfogult ifj. Jankó János így summázta a századfordulón a gróf ellentétét az Isle-de-France-i colonokkal:

„...Iste-de-France fenyegetve érezte magát, eddig ő vezette Madagaszkárt, a viszonyok fejlődése, Benyovszky sikerei most azt ígérték, hogy Isle-de-France összedől (sic!), Madagaszkár fogja vezetni azt, s megindult Benyovszky ellen az alattomos aknamunka, mely a franciaországi trónváltozással kapcsolatos hivatali változások által célját el is érte.”⁴⁶

Azért is idéztük ifj. Jankót, mert – ha erősen eltúlzott hangsúlyokkal is – lényegében helyesen érinti a szóban forgó konfliktus két alapvető mozzanatát.

Az egyik az a kétségtelenül kimutatható ellenszenv, amellyel a mascareignes-i kereskedők, ültetvényesek a konkurensként megjelenő de Modave-val, majd Benyovszky-val szemben viseltettek. Ha „összedőlés” nem is fenyegette vállalkozásaikat, egy prosperáló madagaszkári telep perspektívája ellenzést válthatott ki belőlük, és semmiképp sem lelkesedtek azért, hogy egy esetleges versenytársat éppen ők támogassanak. Befolyásukat a szigetek vezetésénél ezért az ilyen próbálkozások megakadályozására használták fel. Ezt annál is inkább megtehették, hogy a Mascareignes igazgatása az 1760–1780-as években – enyhén szólva – nem állt helyzete magaslatán. Éppúgy nem, mint maga a központi, versailles-i gyarmati adminisztráció; 1749 és 1780 között tizenegy miniszter váltotta egymást a Tengerészeti és Gyarmatügyi Minisztérium élén.⁴⁷ Ráadásul, a Mascareigne-szigetekkel kapcsolatos ügyek csak 1770 után – a Kelet-indiai Társaság szanálásával – kerültek e minisztérium hatáskörébe, előtte a pénzügyi adminisztráció gyakorolt felettlük ellenőrzést. Versailles intézkedései mindezek miatt gyakran ellentmondhatlak a helyi realitásoknak, és ez a telepések szemében a minisztérium inkompetenciáját bizonyította, ami ellenállást váltott ki belőlük.

Amikor Benyovszky megérkezik Isle-de-France-ra, és bemutatja de Boynes felhatalmazását madagaszkári vállalkozásához, meglepődik azon,

⁴⁶ Dr. Jankó János: A gróf Benyovszky-irodalom anyagáról, *Századok*, 1881, 802. old.

⁴⁷ Vö. A. Duchéne: *La politique coloniale de la France. Le Ministère des Colonies depuis Richelieu*, 1928, Paris, 49. old.

ahogyan Maillard Dumesle intendáns (az emlékiratokban: „Maillart”) reagál a tervre:

„...felkerestem az intendánst, a legsürgetőbb előterjesztéseket tettem neki, megjegyezvén hogy követelésem öfelsége rendeletein alapulnak, amelyeket a miniszter közölt vele... De a felelet olyan volt, amelyet egy közhivatalnoktól nem várhattam. A legilletéktelenebb megjegyzéseket engedte meg magának missziómra vonatkozólag, és elég arcátlan volt azt mondani, hogy ha De Ternay úr (*a kormányzó, L. Gy.*) az ő tanácsát követné, megakadályozná az egész expedícióm, mert az udvar nem fontolta meg a tervet, amelyet egy egyszerű kalandor gondolt ki, és habár a miniszter a leghatározottabb rendeleteket is küldene neki, inkább otthagyná hivatalát, hogysem ily fonákul kieszelt terv megvalósításánál közreműködjék.”⁴⁸

Néhány oldallal később Benyovszky azt is megírja, hogy a helybeliek fő érve a kísérlet ellen a várható nagy emberveszteség volt:

„...Maillart úr... azt mondta, és nyilvánosan is elismételte, hogy nyíltan elene fog szegülni minden egyes ember elutazásának, aki engem netalán Madagaszkárba akarna követni, mert ha nem tenné, annyi volna, mint az embereket a mészárszékre küldeni.”⁴⁹

Benyovszky első madagaszkári működése közel öt évig, 1772 februárjától 1776 decemberéig tartott.

Természetesen arra nem vállalkozhatunk, hogy minden részletét illetően kiderítsük, mi igaz azokból a sikerekből, amelyekről a gróf memoárjában – és még inkább a miniszterhez intézett leveleiben – hírt adott. Egy azonban bizonyosnak mondható: Benyovszky kezdettől fogva más tervet forgatott a fejében, és másokat próbált keresztülvinni, mint amire Versailles-ban felhatalmazták. A gyarmati minisztérium anyagi lehetőségei – akkor, amikor a francia állam eladósodása több milliárd aranyfrankra rúgott – nem tették lehetővé, hogy olyan méretű madagaszkári akcióba fogjon, amelyet a gróf körvonalazott. A kormányzat csupán egy kisebb vagy közepesebb méretű kereskedelmi bázist szeretett volna szerezni a szigeten, ahonnan biztosíthatja a Mascareignes élelmezését. Ezzel szemben Benyovszky az egész szigetet akarta meghódítani, és a rendelkezésére bocsátott anyagi eszközöket – amelyek legfeljebb csak terveihez mér-

⁴⁸ Jókai M.: I. m., 2. köt., 1967, 269. old.

⁴⁹ Uo., 271–272. old.

ten voltak szűkösek, hiszen összesen majdnem kétmillió livre-re rúgtak – valóban erre is fordította.

Turgot, aki mint közismert, 1774 és 1776 között, pénzügyi főintendánsként az utolsó komoly kísérletet tette a francia állam pénzügyi konszolidációjának megteremtésére, 1774 júliusában (midőn néhány hétig a gyarmatügyi tárca élén állt) határozott hangú levélben szólította fel Benyovszkyt, hogy maradjon megbízatása keretei között, ne fogjon nagyszabású hódításokba.⁵⁰ Cultru a következő részletet idézi LaPérouse-tól, aki 1776-ban jelen volt a minisztérium által végre kiküldött revizorok louisbourg-i látogatásánál:

„Amikor Benyovszky úrral arról beszélgettünk, hogy Franciaországnak csekély haszna származott az ő itteni tartózkodásából, így válaszolt nekem: Ez a kétmillió lecke nem volt túlságosan drága ahhoz, hogy a miniszterrel megértesse, Madagaszkáron nem lehet semmit kicsiben csinálni; viszont, ha külön pénzügyi alapból egy kisebb flottát állítanak fel, és évente legalább kétmilliót juttatnának annak fenntartására, valamint hatszáz főt személyi állományként..., húsz év múlva ez a gyarmat már igen nagy fejlődést mutatna.”⁵¹

A revízióval megbízott két királyi biztos, de Bellecombe és de Cheveau, Benyovszky „fővárosának”, Louisbourg-nak a felkeresése előtt Tamatave-ba és Foulpointe-ba, a két délebbre fekvő kikötőbe is ellátogatott. Benyovszky szerint ezek is ellenőrzése alatt álltak, és élénk kereskedelmet bonyolítottak le. Az ellenőrök által tapasztalt valóság viszont egészen más volt: Tamatave-ban

„...a kunyhók többségét üresen és teljesen elhagyottnak találtuk. Körülbelül harminc néger férfi és nő lakott még itt, akik kizárólag halászatból éltek. Kikérdeztük őket, és némi felvilágosítást kaptunk tőlük arról, mit végzett a báró (*ti. Benyovszky, L. Gy.*) ezen a partszakaszon. A báró sohasem járt itt, híre azonban eljutott; mindössze egy Rolin nevű emberrel találkoztak, aki élelmiszerért jött a foulpointe-i garnizon részére, de aki nemrégén szintén elment. A kereskedelem gyakorlatilag teljesen megszűnt, és ez elégedetlenséget váltott ki a vidék lakosságából, minthogy késznek mutatkoztak arra, hogy a franciákat fogadják, és a száraz évszakban velük kereskedjenek.”⁵²

⁵⁰ Cultru szerint, aki a levelet idézi, a figyelmeztetést végül nem küldték el Benyovszkynak. P. Cultru: I. m., 1906, 66–67. old.

⁵¹ P. Cultru: I. m., 1906, 213. old.

⁵² Uo., 135. old.

Foulpointe-ban Hiavy fejedelem, akit Benyovszky többször emleget memoárjában, és szerepeltet az állítólag reá fölesküdt törzsfőnökök között is, ugyancsak arról panaszkodott a revizoroknak, hogy megszakadt a franciákkal a kereskedelem. A legmegdöbbentőbb kép mégis magában Louisbourg-ban tárult a biztosok szeme elé. A mocsárba települt „Lajosváros” cölöpkerítései és kunyhói az állandó nedvességtől rothadtak, az „önkéntesek” többsége lázbeteg volt, és az „Egészség Mezeje” nevű – amúgy szintén egészségtelen – telepen lábadozott, a gazdasági iratok, valamint a raktárak teljes rendetlenségben voltak találhatóak. A revizorok – noha a kiábrándító tapasztalatok ellenére némi elismerést nyilvánítottak Benyovszky személyes helytállása iránt az embertelen körülmények között – így összegezték vizsgálatuk eredményét:

„Miután mindent hidegvérrel megvizsgáltunk, okkal kiáltunk fel: Minő állapotok! Minő nyomor! Micsoda ügykezelés! Micsoda rémlátomás! Ma meggyőződhattunk róla, és minden ezt támasztja alá, hogy a kormányzat soha nem tartatott még akkora tévedésben, mint amilyenben jelenleg, azóta, hogy de Benyovszky úr saját dolgairól számot ad.”⁵³

Úgy gondoljuk, ennyi elegendő is arra vonatkozóan, mennyire volt sikeres „gyarmatosító” vagy éppen „szabadságharcos” Benyovszky gróf Madagaszkáron. Az utóbbi ugyanazért nem lehetett, amiért az előbbi sem: működése időszakában (és helyszínén) a francia gyarmatkereskedelmi aktivitás a zéró pont felé tendált; a keleti parti malgasok fő gondja korántsem a behatolási szándékok megakadályozása volt, hanem pontosan az ellenkezője: az, hogy a számukra is előnyös és már megszokott „francia kapcsolat” pangott.

Benyovszky madagaszkári leírásának tudományos értékéről

Azt mondtuk: a zafi-raminia-k Benyovszky korában nem ott éltek, ahol a gróf tevékenykedett, s ahol megtalálni vélte őket. De hát az emlékiratok „Függeléke” viszonylag bő leírást ad társadalmi stratifikációjukról, szokásaikról, a fellelhető mesterségekről, sőt, közli eredetmondájukat is...

Tanulmányozzuk hát át először is a „Függelék”-nek a rendhierarchiáról szóló szakaszát. Az itt felsorolt rendmegjelöléseket Benyovszky a memoár főszövegében a szerepeltetett malgas személyek nevéhez fűzi –

⁵³ Uo., 145. old.

legalábbis az emlékiratok végén, amikor *ampansacabé-nak* (királynak) való megválasztása történetét adja elő, és közli az állítólagos esküszöveg „aláíróit”.

„Az ország kormányzatát képező királyok és rendek elkülönítése” [Distinction des Rois, et des Ordres formant le Gouvernement du Pays] c. rész szerint a következő hierarchia alapján csoportosult a „madagaszkári lakosság” [les Madagasses]:

- *ampansacabé* (uralkodó) [souverain]
- *rohandrian-ok* (fejedelmek) [princes]
- *voadziri-k*. (több falu által alkotott kerületek urai) [seigneur d'un compté, composé de plusieurs villages]
- *loha-vohite-k* (falufőnökök) [chefs de village]
- *ondzatsi-k* (szabad madagasszok) [Madagasses libres]
- *ombiasse-k* (tanult emberek) [gens savants]
- *ampouria-k* (rabszolgák) [esclaves].⁵⁴

A főszövegben, a „királyválasztásról” szóló oldalakon szerepel még az *anacandrian* kategória is, amelyet Benyovszky közvetlenül nem definiál, ám következetesen a *rohandrian-ok* után (a *voadziri-k* elé) helyez. Megtalálható még két helyütt a *philoubey* terminus is, a *lohavohite-k* és az *ondzatsi-k* között, illetve Hiavi és Lambouin neve mellett, király [rois] jelentésben a *rohandrianabé* kifejezés is.

A kérdés most már az, mennyire támaszkodott Benyovszky saját megfigyeléseire, tapasztalataira a rang- vagy rendhierarchia megállapításánál, vagy – ami nagyjából ugyanennek a kérdésnek felel meg –: hihető-e a felsorolás a gróf szerint reá fölesküdt malgas főnökökről és ezek társadalmi helyéről. Ennek eldöntésére fel kell idéznünk E. de Flacourt beszámolóját az antanosy-k országának – vagyis *Matacassi-nak* – kasztbeosztásáról. Flacourt-t megelőzően is voltak már információk a délkeleti partvidék sajátos rasszbeli megosztottságáról, vagyis arról, hogy a lakosság itt világosabb és sötétebb bőrszínűekre oszlik. Flacourt azonban, aki kerekén tíz esztendőt töltött el az antanosy-k között, *Histoire*-jában igen pontos képet rajzolt a *Matacassi* királyság cseppet sem egyszerű kasztrendjéről.

A Flacourt által felsorolt rendek nevei rögtön ismerősen csengenek Benyovszky szövegének ismeretében:

⁵⁴ *Les Mémoires et Voyages...*, I. m., 1790, 379–381. old.

„Ezen a vidéken – olvassuk a francia ügynök leírását – kétféle emberek laknak, tudniillik fehérek és feketék. A fehérek három részre oszlanak, úgymint Rohandrian, Anakandrian és Ondzatsi. A feketék négyfélék, azaz Voadziri, Lohavohits, Ontsoa és Ondeve.”⁵⁵

Ezután Flacourt magyarázatot ad a kétféle csoporttranszoron belüli, illetve a közöttük meglévő funkcionális kapcsolatról is:

„...a rohandrian-ok azok, akik közül királyukat vagy Grand-jukat veszik, kit Ompiandrian-nak vagy Dián Bahoü-ache-nak hívnak, és uralkodói rangban tisztelnek. Az anakandrian-ok azok, akik valamelyik rohandrian férfitől és egy olyan nőtől származnak, aki a feketék, az anakandrian-ok vagy az ondzatsi-k közül való. Mint ahogyan a rohandrian-oknak, ezeknek a bőre is vörösbarna, hajuk pedig hosszú, egyáltalán nem, vagy alig göndör. Ezeknek az anakandrian-oknak, éppúgy mint a rohandrian-oknak, kiváltságuk a jószág torkának átvágása. Az ondzatsi-k azok, akiknek a bőrtük vörösbarna, a hajuk pedig olyan, mint a rohandrian-oké és az anakandrian-oké, de nem vágthatják el a torkát baromfi kivételével semmilyen jószágnak: halászatból élnek, és az anakandrian-ok fattyúinak leszármazottai, valamint azoknak a matrózoknak az ivadécai, akik a zaffaraminia-kat a szigetre hozták... A feketék, akiket Oulon Mainthinak vagy Marinh-nak neveznek, négyfélék... a voadziri-k a leghatalmasabbak a feketék között, ők a körzetek főnökei, és az ország egykori uralkodóitól származnak, akiket a fehérek leigáztak. Hatalmukban áll átvágni az állatok torkát, ha távol élnek a fehérektől, vagy ha a falujukban nincs sem rohandrian, sem anakandrian. A lohavohits-ok azok, akik a voadziri-ktől származnak, és akik szintén hatalmasok a feketék között: ami a különbség kettőjük között, az az, hogy míg az egyiknek a hatalma egy egész kerületre terjed ki, a másik csak saját embereinek és csak a saját falujában parancsol...; az ontsoa-k a lohavohits-ok alatt vannak; az ondeve-k a legutolsók, az ondeve szó elveszett embert jelent.”⁵⁶

Nem azért idéztük Flacourt-t ilyen hosszasan, mintha módunkban állna ezen a helyen részletesen elemezni Matacassi társadalmi rendjét, erre nincs itt lehetőségünk.⁵⁷ Azt kívántuk csak kellőképpen érzékeltetni, mennyire sajátos, az antanosy-k által lakott vidékre jellemző, annak fejlődését tükrözően egyszeri, csak itt érvényes szisztéma az, amit Be-

⁵⁵ Histoire de la Grande Isle de Madagascar, I. m., 1658, 47. old.

⁵⁶ Uo., 6–7. old.

⁵⁷ Lásd erről: Paul Ottino: La hierarchie sociale et l'alliance dans le royaume de Matacassi des XVIe et XVIIIe siècles, in: *Asie de Sud Est et Monde Insulindien*, Vol. IV, N° 4 (Paris – La Haye), 1973, 53–89. old.

nyovszky – már a nevek ortográfiájából is szembetűnő módon – ráhúzni próbált a merőben más adottságú Antogil-öböl környékére.

Benyovszky – amikor Párizsban hozzájutott Flacourt munkájához – a francia szerző könyvében talált rendmegjelöléseket „purement et simplement” ráaggatta azokra a malgas személyekre, akik nevére hatnyolc évnyi távolságból (vagy esetleg néhány feljegyzés alapján) emlékezett.

Kétségtelen, hogy a gróf ott, ahol saját – a Flacourt-könyvben találtaktól eltérő – ismeretekkel bírt, a maga tapasztalatait részesítette előnyben, és „korrigálta” a francia szerzőt. Nem véletlen, hogy az antanosy-kéhoz képest jóval egyszerűbb szervezeti formákat mutató *betsimisaraka* partszakaszon Benyovszky csak két szintről, a legfelül és a legalul lévők-ről rendelkezett ilyen tudással. Így például Flacourt-nak a királyi tisztet jelölő *Ompiandrian* (korrekt malgas formában; *Mpiandriana*), illetve *Di-án Bahoüache* (*Andriambahoaka*) kategóriáit a gróf az *ampanjacabé* (*ampanjakabé*) névvel cseréli fel. Ez az elnevezés nyugati, *sakalava* hatásra, pontosabban a keletkezési sorrendben második *sakalava* királyság, Boina 18. századi expanziójának hatására terjedt el általánosan a szigeten, így a *betsimisaraka* népcsoportoknál is. A király, uralkodó megnevezésére korábban elegendő volt a *mpanjaka ipizaka*, *mpazaka* kategória is, sőt – a Matacassi-ban említetteken kívül – használatos volt „király” jelentésben az *andriana* név is, a szintén *sakalava* Menabe királyságban a *mpanito* stb. Boina-ban a *Zafimbolamena* királyi dinasztia szigorú endogám házasodása eredményeként az uralkodásra kész „hercegek” sora állt mindig tartalékban, általában egész tartományok élén, *mpanjaka*-i jogokkal és címmel. Az ampanjakabé elnevezés a legfőbb uralkodót volt hivatva a többi *mpanjaka*-tól megkülönböztetni, ezek fölé emelni a „be” ('nagy') epitheton révén. Az Antogil-öböl vidéke (tehát a *betsimisaraka* „törzs” területének északi része) a 18. században Boina *sakalava* urainak szuverenitása peremén helyezkedett el, egyes időszakokban azok formális (bár sosem tényleges) uralma alatt is állt. Az ampanjakabé kategóriáihoz hasonlóan *sakalava* átvételből származik Benyovszkynál a rabszolga jelentésű *ampouria* fogalom szerepeltetése is, a sziget túlnyomó részén – talán csak éppen Boina kivételével – a Flacourt által is említett *andevo* (Flacourt: „ondeve”) elnevezés volt használatos.⁵⁸

⁵⁸ Vö. Louis Molet: Le vocabulaire concernant l'esclavage dans l'ancien Madagascar, in: *Perspectives nouvelles sur le passé de l'Afrique noire et de Madagascar, Mélanges offerts à Hubert Deschamps*, 1974, Paris, 45–65. old.

Az emlékiratok „Függelék”-ében található leírás többi része is Flacourt adatainak – sőt: mondatainak – átvételéből ered. Soroljunk fel néhány példát, mielőtt a *zafi-raminia* eredetmonda kérdésére térnénk rá: „A madagasszok hiedelmei” [Croyance des Madagasses] címet viselő szakasz így kezdődik Benyovszkynál:

„A madagassz nemzet egy Felsőbb Lényben hisz, amelyet Zahanhar-nak nevez, ami mindenek teremtőjét jelenti. Tiszteli, imádja, ám semmiféle templomot nem állít számára, és még kevésbé helyettesíti bálványokkal.”⁵⁹

Ez a közlés nem más, mint Flacourt következő gondolatmenetének elismétlése:

„A nemzet, amelyről szólni kívánok, egy Istent hisz, minden dolgok teremtőjét, tiszteli, imádja, és nagy tisztelettel beszél róla, s neki a Zahanhare nevet adja.”⁶⁰

Közvetlenül az idézett sorok után Benyovszky – persze anélkül, hogy Flacourt nevét megemlítené – vitatkozik is a francia szerzővel, aki szerint a bennszülöttek az Ördögben – mint a rossz teremtőjében – is hisznek, és neki áldoznak.⁶¹

⁵⁹ *Les Mémoires et Voyages...*, I. m., 1790, 378. old.

⁶⁰ *Histoire de la Grande Isle de Madagascar...*, I. m., 1658, 1. lapszámozás nélküli oldal. Ugyanez: COACM, Tome VIII, I. m., 10. old.

⁶¹ „Azt állították erről a nemzetről – írja Benyovszky –, hogy áldozik az ördögnek is; ez azonban tévedés, mert az áldozati állatnak az a darabja, amelyet rendszerint a tűzbe dobnak, nem az ördögnek szánt áldozat, amint hiszik. Ez a szokásuk a régmúlt időkből származik, és senki sem tudta énnekem azt megmondani, mi az igazi magyarázata.” Lásd: *Les Mémoires et Voyages...*, I. m., 1790, 378. old. A Jókai-fordításban az utolsó mellékmondat kevésbé személyes: és senki se tudja megmondani. ..., Jókai M.: I. m., 2. köt., 1967, 412. old. E. de Flacourt-nál ez áll: „Úgy hiszik, hogy létezik ördög... hogy Isten alkotott mindent, ami jó, és nem teremtett semmilyen rosszat, hogy ő ad életet az embereknek és minden teremtménynek... és el is veszi tőlük, amikor jónak látja; hogy az ördög a teremtménye minden rossznak, ő az, aki a gonosz lényeket, a betegségeket, és minden nyomorúságot, ami a földön csak található, reánk bocsát, hogy ő áll a viszályok, a lopások és a gyilkosságok mögött, és minden bajnak ő a szerzője. Ezért félik őt és áldoznak neki. Áldozataik közül... az első darabot neki ajánlják, mielőtt Istennek áldoznának.” Lásd: *Histoire de la Grande Isle de Madagascar...*, I. m., 1658, 54. old.

Flacourt híradásának – ezúttal kritikátlan – átvételéből származik Benyovszky felosztása a Madagaszkár népeességét alkotó három „faj”-ról: Benyovszky:

„Vakmerő vállalkozás lenne, ha meg akarnánk állapítani e nemzet eredetét; ám annyi bizonyos, hogy három különböző fajból áll, amelyek évszázadokon keresztül kasztokat hoztak létre, melyeknek változatossága végtelen. Az első a Safé Ibrahim-é vagy Ábrahám leszármazottaié; ezek azonban semmiféle emléket nem őriznek a judaizmusról, kivéve a körülmetélést és néhány nevet, mint Izsák, Ruben, Jákob stb. Ez a faj napbarnított. A második a Safé Ramini-é. Erre vonatkozólag az ombiasse-ok közt található néhány könyv megjegyzi, hogy csak hat évszázada érkezett Madagaszkárra. Minthogy pedig ez az egyetlen, melyről adatokat találtam, szándékomban áll róla rövid vázlatot közrebocsátani, úgy, ahogyan azt a bennszülöttek továbbadják. Ami a harmadikat, a Safé Canamanbou-t (*sic!*) illeti, ez arab, amely Etiópia partjairól érkezett, és a legfiatalabb; ennek megfelelően nem is élvez semmiféle hatalmat és hitelt, és csak írástudói, történetírói, költői stb. megbízásokat bízhatnak rá.”⁶²

Flacourt:

„Akikről azt gondolom, hogy elsőnek jöttek ide, ezek a zafe-hibrahimok, avagy Ábrahám ágazata .. . Megőrizték Mózes, Izsák, József, Jákob és Noé nevét. Néhányan közülük talán Etiópia partjairól érkeztek; a zaferamini-knak nevezett fehérek azonban öt évszázada jöttek ide. És a Matatenes vidékének zafecasimanbou-i, akik írástudók, csak százötven éve jöttek.”⁶³

Mondanunk sem kell, hogy az itt bővebb Benyovszky-szöveg is Flacourt-tól veszi adatait, más helyekről iktat ide néhány mondatot. Az idézett Benyovszky-féle szövegrészben az a kitétel, miszerint az e szakasz után következő zafi-raminia eredetmondát úgy szándékozik közreadni, „ahogyan azt a bennszülöttek továbbadják”, arra mutat: Benyovszky szándékosan el akarta hitetni, hogy saját maga által gyűjtött információkat tett közzé. A „Madagaszkár művészetei és mesterségei” [Les Arts et Métiers de Madagascar] c. szakaszban Benyovszky egy-két soros kivonatot ad Flacourt igen részletes leírásából – annak címe: „Művészek és munkamódok” [Arts et exercices de travail] –, amelyben a francia szerző az antanosi-knál megfigyelt különböző mesterségek, így a kéz-

⁶² *Les Mémoires et Voyages...*, I. m., 1790, 383. old.

⁶³ *Histoire de la Grande Isle de Madagascar...*, I. m., 1658, 3. lapszámozás nélküli oldal.

műves szakmák, énekesek, regélők, varázslók stb. jellegzetességeit, szerepét ismerteti. A gróf „tömörítése” egyes esetekben nemcsak lehangolóan szűkszavú, de megtévesztő is. Flacourt például kategorikusan megkülönbözteti egymástól az egyszerű szórakoztatást művelő specialisták (énekesek, táncosok, csepűrágók) társadalmi helyzetét a hivatalos hagyományörzőkétől:

„A komédiások, akik az ompissa nevet viselik, a táncosok vagy ompandihik, az énekesek vagy ompibabou-k... tartományról tartományra járnak, hogy a hatalmasok időtöltését szolgálják. Ezek nem ültetnek rizst, a földet nem művelik, és noha az efféle embereket mindenütt jó szívvel fogadják, a fiatal fiúk és lányok lelkesülten hallgatják őket, s megpróbálják táncaikat és dalaikat utánozni... mindazonáltal alávalóknak mondatnak, és magukat nem merészelnek másokhoz hasonlítani. A hatalmasok azonban szeretik és védelmükbe veszik őket, mert örömeiket lelik bennük, és mert ezek dicséretüket zengik, és magasztalásukra helyben rögtönöznek dalokat...”

Ezzel szemben:

„A herravou-játékosok száma messze nem éri el a komédiásokét vagy a táncosokét; ezek nem mondanak semmi olyasmit, ami ne lenne egészen komoly, elbeszéléseikben sok a közmondás és sok hasonlatosság fordul elő. Ők azok, akik az ősök nevezetes tetteit, valamint a legkomolyabb történeteket előadják.”⁶⁴

Benyovszky felsoros (!) „egyszerűsítése” ugyanakkor így hangzik:

„A herovitzok komédiások és táncosok.”⁶⁵

Térjünk most rá a már említett eredetmondára. Minthogy a legnyilvánvalóbban itt érhető tetten az a tény, hogy Benyovszky Flacourt-t plagizálta, ugyanakkor a két változat között számos olyan természetű eltérés is fellelhető, amely feltétlenül magyarázatot igényel, elkerülhetetlen a két szöveg többé-kevésbé teljes közlése.⁶⁶

⁶⁴ Uo., 76. old.

⁶⁵ *Les Mémoires et Voyages...*, I. m., 1790, 383. old.

⁶⁶ Lásd: *Histoire de la Grande Isle de Madagascar...*, I. m., 1658, 48–53. old. és *Les Mémoires et Voyages...*, I. m., 1790, 383–387. old. A szövegegyezéseket (csak a legszembeötlőbbeket) kiemelve közöljük, és megadjuk []-ben az eredeti francia textust is. A nevek ortográfiáját minden esetben meghagytuk, akkor is, ha az eredeti szövegekben többféle alakban is szerepelnek egyes nevek, pl. „Mangadsini” és „Man-ganadsimi”, „Dián Tserongh” és „Dián Tseronh” (Flacourt), illetve „Safëcanimanbou” és „Safë Canamanbou” (Benyovszky).

Vegyük először az eredeti szöveget, Flacourt munkájának szóban forgó szakaszát:

„Egyesek azt mondják, hogy a rohandrian-ok zafferahiminá-nak nevezik magukat, Mohamed anyjának neve után, akit Iminá-nak hívtak; mások, hogy a nevük Zafferamini, vagyis Ramini ágazata, akit őstüknek mondanak; vagy Rahiminá-é, aki Rahourod – Rahazi és Racouvatsi atyjának – felesége volt. Eképpen szólnak erről, amint azt énnekem egy Andian Manhere nevezetű személy maga előadta.

Abban az időben, amikor Mohamed Mekkában élt és lakott, Isten Ramini-t a Vörös-tenger partjára küldte, Mekka városának közelébe, ahol az — mintha csak hajótörésből menekült volna meg — kiúszott a tengerből. *Ez a Ramini nagy próféta volt* [ce Ramini était grand prophète], aki nem Ádámtól származott, mint a többi ember; Isten a tenger színén teremtette, vagy úgy, hogy az égből és a csillagokból hozta le, vagy pedig olyanképpen, hogy a tenger tajtékából alkotta meg. Ramini, amint partot ért, Mekkába ment, hogy Mohamedet felkeresse; elmondta neki származását, aminek hallatán Mohamed elcsodálkozott, és méltó vendéglátásban részesítette. Ám amikor az étkek elfogyasztására került sor, Ramini *nem volt hajlandó olyan ökörnek a húsából fogyasztani, amelynek nem ő maga vágta el a torkát* [il ne voulut point manger de viande qu'il n'eût coupé la gorge lui-même au boeuf], és ez Mohamed környezetéből rosszállást váltott ki, sőt, meg is akarták ölni, mondván, hogy megszegyenítette prófétájukat. Mohamed azonban ezt elhárította és *megengedte neki, hogy maga vágja át a torkát azoknak az állatoknak, amelyeknek húsából eszik, és egy idő elteltével hozzá adta feleségül egyik leányát, akit Rafateme-nek hívtak. Ramini feleségével egy keleten fekvő vidékre távozott, amelynek a neve Mangadsini vagy Mangarore volt, és ott élte le nagy úrként élete hátralévő napjait. Született egy fia, akit Ranouroud-nak neveztek, és aki szintén hatalmas úr volt, valamint egy leánya, akinek Raminia volt a neve. Ezek összeházasodtak, és két fiuk született, az egyiket Rahadzi-nak, a másikat Racoubenak vagy Racouvatsi-nak hívták* [hu permit de couper la gorge lui-même aux bêtes qu'il mangerait, et quelques temps après il lui donna une de ses filles en mariage, nommée Rafateme. Ramini s'en alla avec sa femme en une terre en l'Orient nommée Mangadsini ou Mangarore où il vécut le reste de ses jours, et fut grand Prince. Il eut un fils qui s'appelait Rahouroud, qui fut aussi très puissant et une fille nommée Raminia, qui se marièrent ensemble et eurent deux fils, l'un nommé Rahadzi et l'autre Racoube ou Racouvatsi.]

Rahadzi volt az idősebb, Mangadsini vagy Mangarore földjének királya. Nem volt egy gyermeke sem, és elhatározta, hogy nagy utazást tesz, bejárja egész Indiát, s e célból felszereltetett egy hatvan hajóból álló flottát. Ugyanakkor parancsot adott fivérének neveltetésére, aki még igen fiatal volt, és akit egy bölcs és tudós Anakandrian-ra, Amboulnor-ra bízott. Emez többek közt igen

agyafürt ember volt, jártas az összes tudományban. Elutazása előtt Rahadzi összehívta országának valamennyi hatalmasságát, előadta nekik tervét, és azt mondta, hogy amennyiben egy bizonyos idő múltán nem térne vissza, utazása idején pedig semmilyen hír nem érkezne róla, ültessék öccsét a trónra, esküdjenek föl rá, és ismerjék el királyuknak. Hogy az idő múlását jelezze, hozatott egy bizonyos fajta banánból, amelynek, miután földbe ássák, tíz évig rothadás nélkül el kell tartania. Elföldeltette, majd hét földbe ásott urnát megtöltetett citromlével, és elástatott egy cukornádat is. Ezután így szólt: ha a banán elrothad, ha a nap hevétől az urnákból elpárolog a citromlé, és ha a cukornád elkorhad, ha ez alatt az idő alatt nem térek vissza, és nem kaptok hírt felőlem, megválaszthatjátok és elismerhetitek öcsémet királyotoknak. És ha azt látjátok, hogy hajóim vörös vitorlával térnek meg, amelyek utazásom alatt mindig fent lesznek, biztosak lehetek abban, hogy meghaltam.

Ezek után flottájával útnak indult, és tíz évig volt távol anélkül, hogy hírt adott volna magáról. Megnézték hát az urnákat, és kiásták a földből a banánt meg a cukornádat. A citromlé elpárolgott, a banán és a cukornád elrothadt. Erre mindjárt megválasztották Racoubé-t királyuknak. Egy héttel később Rahadzi flottája megérkezett Manganadsimi kikötőjébe, de az új király máshol tartózkodott, Mangelor vagy Mangaroro városában. A vitorlák vörösek voltak, a matrózok ugyanis nem gondoltak arra, hogy fehér vitorlát húzzanak fel, amiből messziről észre lehetett volna venni: Rahadzi él; és így aztán a vöröseket hagyták fenn. Mihelyt a flotta megérkezett, Rahadzi nyomban fivére felől érdeklődött; ám Racoubé, az új király, minthogy félt attól, hogy bátyja úgy ítéli, elsiette megválasztását, és ezért halállal bünteti, tüstént felszereltetett egy hajót (mások szerint harminc hajót), és háromszáz emberrel, köztük leghűségesebb barátaival és szolgálóival, tengerre szállt. A hajóra rakatta minden vagyonát, aranyat, ezüstöt és más dolgokat, vitorlát bontatott, és elhajózott dél felé.

Rahadzi, miután tudomást szerzett öccse meneküléséről, ki sem rakatott, hanem egy másik nagy hajóval utána eredt a tengeren. Három hónapja voltak már vizén, amikor Racoubé *Comoro szigetére érkezett, amelyet lakottan talált*. [Racoubé arriva à l'île de Comoro qu'il trouva habitée.] Innen kelet felé vette útját, és Madagaszkár szigetének északi részére ért, majd a part mentén addig hajózott, amíg egy Harengazavac nevű folyó torkolatához jutott, két mérföldnyire a Mananzari-tól, az antavarre-ok tartományába. Itt hajóját a parton kikötötte, a partra tette embereit, vagyonát és ingóságait.

Tizenhárom nap múlva Rahadzi a Lamanouffi-fokhoz ért, az ambohitsmenek vidékére⁶⁷, ahol ő is kikötött, és ahol megtudta, hogy fivére a Mananzari-nál van. Egy Geofarere nevű embert küldött utána néhány szolgálójával, hogy tudassa

⁶⁷ A korabeli térképek ábrázolásában az *Antavar(r)es* és az *Ambohitsmenes* terület-megjelölés egyaránt nagyjából a Mananjary-tól a Mangoro folyóig terjedő partvidéket foglalta magában; az utóbbi a sziklás hegyvonulathoz közelebb eső, belső, az előbbi pedig a közvetlen part-menti térséget jelölte.

vele érkezését, és hogy bizonyosságot tegyen: nem azért eredt a nyomába, hogy elveszejtse, hanem ellenkezőleg, hogy visszatérésre bírja, és jó szándékáról biztosítsa. Geofarere a folyó partján keresztényeket pillantott meg, akik ingüket mosták; kikötött náluk, és Racoube-ról, valamint társairól kérdezte őket. Válaszuk az volt, hogy azok messzire vannak, mindannyian a sziget belseje felé, a hegyek irányába mentek...

Geofarere visszatért Rahadzi-hoz, és elmondta, hogy öccse a sziget belsejébe ment. Rahadzi ekkor úgy döntött, hogy mivel ilyen messzire követte testvérét a tengeren, nem kötelessége többé, hogy tovább menjen utána. Letelepedett Lamanouffi-ban, megházasodott a tartomány egyik nagyurának a leányával, akitől gyermekei születtek. Még azt is megérte, hogy gyermekeinek szülessenek gyermekei, azután egy új hajót építtetett – avagy a magáét javíttatta meg, amelyet megőrzött –, száz emberrel hajóra szállt, hogy visszatérjen hazájába, Mangaroro-ba. Rahadzi-tól származnak mindazok a fehérek, akik zafferamini-*knak* nevezik magukat, és az ambohitsmene-oknál, az antaverre-oknál, valamint a matatane-oknál élnek.⁶⁸

Racoube, követve a Mananzari folyót, fölment egészen Hombes-ig, onnan Sandranhante-ba, onnan Mananboudrou-ba, onnan Sahafine-ba, onnan Somenga-ba, onnan az Anachimoussi-beliékhez, onnan pedig Azoringhets-ba. Itt feleségül vette az ország királyának leányát. Ebben az időben Madagaszkár földjének legnagyobb részén egyetlen teljhatalmú király volt az úr, aki minden tartománya élére nagyurakat állított kormányzónak. Racoube feleségül vette tehát a király leányát, aki nagyon szerette őt, annyira, hogy figyelmeztette apjának gonosz szándékára: aranyának és vagyonának megkaparintásáért meg akarja öletni. Racoube parancsot adott embereinek és rabszolgáinak, akik négyszáz ökröt őriztek, hogy szoktassák hozzá az ökröket a teherhordásra; így is tettek. És amikor alkalmasak voltak már a szállításra, Racoube imájában arra kérte Istent, hogy bocsásson álmat apósa szemére három napon át; mások azt mondják, hogy valamilyen altatószert adott be neki. Amikor ez bekövetkezett, asszonyával és embereivel sietve eltávozott a sziget déli részére, és néhány nap múlva Bohits Anrian-hoz érkezett, ahol meghalt.

Ennek az Azoringhets nevű királynak több gyermeke volt, akik súlyos háborúkat viseltek egymás ellen. [Ce roi, nommé Azoringhets eut plusieurs enfants qui eurent de grandes guerres les uns contre les autres], és ezért útjuk elvált, a tartományok pedig ennek nyomán kormányzóikat uruknak választották. Racoube-nak volt egy fia, akit Masszoumare-nak hívtak; ennek a fia egy Dián Alivé nevű volt, Dián Alivé-nak fiát Rahomado-nak hívták, Rahomado fia Dián Bahoac Ragommá volt, Ragomma-é Dián Savatto, Savatto-é Dián Pangharen, Pangharen-é Dián Boamasse, Boamasse-é Dián Pangarzaffe, Pangarzaffe-é Dián Bohits, Bohits-é Dián Missaran, Missaran-é Dián Ravaha, Ravaha-é Dián

⁶⁸ Vagyis a későbbi elnevezés szerinti *antambahoaka* törzs zafi-raminia csoportjai.

Nong, Nong-é Dián Arrive, *Arrive-nak négy fia volt* [Arrive eut quatre fils], Dián Raval, Dián Mas-sinpele, Dián Bevouille és Dián Tsiamban, aki Dián Ramach apja volt; Dián Raval fia Dián Sirava volt, aki apja volt Dián Tserongh-nak; Dián Massinpele fia Dián Manghalle volt, aki Dián Tsissei-nek volt apja, valamint egy másik fiúnak, Dián Marval-nak, aki Dián Marpene apja; ezt a Dián Bevouille-t negyven négerrel és anakandrian-nal együtt Ravel-nak, Pronis⁶⁹ feleségének volt az apja; Dián Bevouille vagy Bevoulü fia Dián Mihalle volt, Dián Marpene apja: ezt a Dián Bevouille-t negyven négerrel és anakandrian-nal együtt Ivouille-ban ölték meg, midőn Dián Tsiamban ellen harcolt: Dián Mihalle-t megmérgezték Fanshere-ben Dián Ramach parancsára, a felesége pedig, férje halála után két vagy három nappal, bánatában elvágta saját torkát.

Dián Ramach-nak két fia és négy lánya volt, és a legidősebb lánya, miután házasságot kötött az egyik nagyúrral, krokodilt hozott a világra. És – mivel féltek, hogy borzalom tölti el, ha megtudja, hogy szörnyet szült – azt mondták neki, hogy gyermeke halva született. Amaz azonban mindenképpen, élve vagy halva, látni akarta magzatát, haragra gerjedt és megparancsolta, hogy mutassák meg neki; így aztán meg kellett mondani az igazat. Ez akkora fájdalommal töltötte el, hogy bánatába belepusztult, és elmondta, hogy rögtön azután, hogy megfogant, a folyóra ment mosakodni (a vidék szokásának megfelelően), ahol megpillantott egy krokodilt, amely félelmet és rémületet keltett benne, és ez okozhatta ezt a végzetes hatást magzatára.

Dián Ramach egy másik lánya, akit Dián Ramise-nak hívtak, Dián Rasouzeфинarets-hez ment férjhez, és puskagolyótól sebesült meg, amikor a franciák megtámadták Fanshere falut; itt esett el egy golyótól Dián Ramach, és egyik fia, Dián Tsanza is itt ölelt meg. Az említett Ramise tíz hónap múlva halt meg. Nővére, Dián Ramisema, Dián Machicore-hoz ment nőül, akinek született egy fia, a neve Houlouve; ezt Fanshere-ben Naquart atya keresztelte meg, és keresztapja, Dián Ramach a Jérôme nevet adta neki, Dián Ramach keresztapjának neve után, aki régen alkirály volt Goán. Egy másik leánytestvér, Dián Racase, Dián Bel-hez ment feleségül, akinek legidősebb fiát Dián Panolahé-nak hívták, és akit Dián Machicore-ral és annak két fiával, valamint négy unokaöccsével együtt Fort-Dauphin-ban öltek meg. Fia, Jérôme, valamint három unokaöccse Franciaországba szállíttatott, és ezektől a néhai Dián Ramach-nak, Carcanossi királyának még három unokája, illetve unokaöccse született; az utol-

⁶⁹ Pronis volt a Keleti Társaság által alapított madagaszkári telep első vezetője, 1642-től kezdve; ő építette meg a Dauphin-erődöt. Kezdetben sikerült baráti viszonyba kerülnie a zafi-raminia előkelőkkel (ennek megpecsételése volt házassága Dian Ravel-lal, azaz *Andrian Ravelo*-val), 1646 után azonban az együttműködésnek vége szakadt, többek között amiatt, mert Pronis csapata belekeveredett a bennszülöttek közötti viszályba. Vö. H. Deschamps: I. m., 1972, 67–68. old.

só pedig, Dián Mandombouc, továbbá Dián Rassouze és annak fia, Dián Voanghe, szintén megöletett, és mindez ezerhatszázötvenhatban történt.

Dián Sirava fiai Dián Tseronh és Dián Radam Finarets voltak, ez utóbbi egy másik fiatal fiúnak volt az apja, aki szintén Franciaországban, Párizsban van. Az ágazatnak most Dián Tseronh a vezetője, aki fivéreivel és egész rokonságával együtt visszahúzódott az Amboulle völgyébe, és feleségül azt a nőt vette el, aki Pronis-é is volt; ettől az asszonytól fia született.”

Következzen most a Benyovszky által közreadott „tömörített” és kissé „kiigazított” változat, vagyis az emlékiratok *Függelékének* „A Safé Ramini eredet a Fassiri-könyvből fordítva” [Origine de Safé Ramini traduit du livre Fassiri] című szakasza:

„Ra-himini, Iminának, Mohamed anyjának apja két fiút nemzett, közülük az idősebbiket Ramini-nak hívták és ez nagy próféta volt. [et qui fut un grand prophète.] Elment Mekkába felkeresni Mohamedet, és Mohamed elcsodálkozott Ramini bölcsességén. Ramini nem volt hajlandó olyan állatnak a húsából fogyasztani, amelynek nem maga vágta el a torkát. [Ramini ne voulait point manger des viandes, qu'il n'eût pas coupé la gorge au bêtes lui-même], ez irritálta Mohamed követőit, és vérét akarták ontani, mondván, hogy új szokást akar bevezetni. Ám Mohamed, Isten sugallatára, megakadályozta, hogy egy próféta vérét kiontsák, és megengedte neki, hogy maga vágja át a torkát azoknak az állatoknak, amelyeknek húsából eszik, és egy idő elteltével hozzá adta feleségül egyik leányát, akit Farafatéma-nak hívtak. Ramini feleségével, követőivel és rabszolgáival Mongalore-ba ment, ahol élete hátralévő részét leélte, és ampansacabé volt. Született egy fia, akit Réhaurorud-nak neveztek, valamint egy leánya, Ramini, ezek összeházasodtak, és két fiuk született, az idősebbet Rahadzi-nak a fiatalabbat Racovatzi-nak hívták. [Il lui permit de couper la gorge aux bêtes qu'il mangerait, et quelques temps après, il lui donna une de ses filles, nommée Farafatéma, en mariage. Ramini s'en alla avec sa femme, ses disciples et ses esclaves à Mongalore, où il vécut le resté de sa vie, et fut un Ampansacabé. Il eut un fils qui se nomma Réhaurorud et une fille Ramini, qui se marièrent ensemble, et eurent deux fils, l'ainé Rahadzi et le cadet Racovatzi.]

Rahadzi követte atyját, ő lett Mongalore királya. Rahadzi, mivel szerette volna viszontlátni szülőföldjét és meglátogatni őseinek sírját Palmirában, felszereltetett az utazás céljára két hajót. És mert gyermeke nem volt, megparancsolta, hogy halála esetén helyére öccsét válasszák meg ampansacabé-nak. Ám éppen hogy eltávozott, amikor az egyik nagyúr, akit Ambouhor-nak hívtak, Racovatzi-t rávette, hogy vegye fel a királyi címet, és így kormányozza az országot. A természeténél fogva ambiciózus Racovatzi összehívatta a nagyurakat, és kijelentette nekik, hogy fivére nem azért ment el, hogy őseik sírját meglátogassa, hanem azért, hogy hitet tegyen Mohamed törvénye mellett. Ezzel az ürüggyel sikerült is

magát megválasztatnia. És a nagyurak közül csak egyetlenegy maradt hű Rahadzi-hoz, egy Amboulmasse nevű, aki követte urát Palmirába, ahol elmondta neki a szomorú hírt, amit öccse cselekedett. Rahadzi – megfosztva trónjától – úgy határozott, hogy ismeretlen vidék felé veszi útját, és három teljes hónapig volt tengeren hajóival, amikor *Comoro szigetére érkezett, amelyet lakottan talált.* [arriva à l'île Comoro, qu'il trouva habitée.]

Innen Madagaszkárra ment, és Manghabey-nél kötött ki, ahol az ország nagyurai fogadták barátsággal, összeházasodott az egyik király lányával, akitől két gyermeke született, s közülük az egyik bölcsessége és Isten szelleme által ampansacabé-nak választott. *Ennek a Ramini Azoringhetzi nevű királynak több gyermeke volt, akik között a tartományokat felosztotta. Ám mivel ezek a gyerekek háborúkat viseltek egymás ellen.* [Ce roi nommá Ramini Azoringhetzi, eut plusieurs enfants, entre lesquels il partagea les provinces. Mais comme ces enfants eurent des guerres les uns contre les autres] A rohandrian-ok – az említett tartományok kormányzói – az ország urainak és királyainak kiáltották ki magukat, és ampansacabé-juk gyermekeit lemészárolták, egészen Ramini Mamere-ig bezárólag, aki még csecsemő volt. Ennek a Ramini Mamere-nak a számára tartották fenn az ampansacabé címet; íme Ramini Mamere leszármazottainak sora:

Fia Ramini Olivé, tőle Ramini Rohamado. Tőle Ramini Ragomin, tőle Ramini Savatto. Tőle Ramini Panghare, tőle Ramini Boamasse. Tőle Ramini Pangharzaffé, tőle Ramini Bohitz. Tőle Ramini Missava, tőle Ramini Ravohé. Tőle Ramini Nong, tőle Ramini Arivé. *Arivé ampansacabé-nak négy fia volt.* [L'Ampansacabé Arivé eut quatre fils] Közülük egy volt törvényes gyermek, a másik három ágyasoktól született. Ramini Bénoulé volt az ampansacabé cím örököse; a három másiknak a neve Dián Maninpele, Dián Tzianban és Dián Raval volt. Ezek hárman osszesküdtek idősebb fivérük ellen és megölték. És mert ennek csak egy lánya volt, kihasználta a zűrzavart, magukat rohandnanokká kiáltották ki, és letelepedtek Madagaszkár déli vidékén. Ugyanis az északi tartományok meg akarták bosszulni ampansacabé-juk halálát, és háborút indítottak ellenük, és elűzték őket.

Ramini Bénoulé leánya Dián Mihalé-val házasodott össze, akit Mananhar, Antivoieson, Antimakol, Antivolísbey és Antimaroa tartományoknak rohandrian-ja volt; ezek a tartományok Dián Mihalé-t megválasztották, és elismerték ampansacabé-nak, s neki a Ramini Mihalé nevet adták. Ramini Mihalénak volt egy fia, aki követte őt; Ramini Lubeton. Ennek fia Ramini Ciewi volt, ezé Ramini Lontazou, az övé pedig Ramini Raffidzimon. Az övé Ramini Ravalou volt, ezé meg Ramini Larizon, a Ramini-k e második fajának utolsó ivadéka. Háborúban ölték meg, amelyet Milouzou, mahavelou-i rohandrian ellen viselt, akit a franciák segítettek. Milouzou rohandrian Ramini Larizon sírján ennek két fiát is megölte, és csak leányának életét kímélte meg; őt eladta egy holland kereskedőnek, aki a lányt elvitte a tengeren túlra. Larizon király halálá-

val az ampansacabé cím megszűnt. Dián Maninpele, Dián Tzianban és Dián Raval leszármazottai, akik a Mananzar, az Itapoule és a Matatanes folyóknál telepedtek meg, felváltva fogadták maguk közé a franciákat, akik lemészárolták őket egészen Tzeronc ágazatáig, aki az országban található valamennyi franciának a legyilkolásával bosszulta meg családját.

Íme, eddig terjed a Fassiri tartalma, azé a könyvé, amelyet a Safécanimanbou faj ombiasse-ai írtak. Ám minthogy helyénvaló folytatást adni arról, ami napjainkban történt, íme, ennek kivonata.

1776-ban, a rohandrian-ok, voadziri-k és lohavohite-ok megbizonyosodtak arról, hogy megtalálták Ramini Larizon leányának egyik leszármazottját; reá ruházták az ampansacabé tisztét, és véresküt váltottak vele.”

A két szöveg egybevetéséből eredő következtetésként először is megállapíthatjuk: a kiemelt szövegegyezések kétségtelenné teszik, hogy Benyovszky a francia szerző elbeszélését rövidítette le, tehát nem felel meg a valóságnak az, hogy a történetet maga szerezte a bennszülöttektől, pontosabban „a Safécanimanbou fajból való ombiasse-ok” által szerkesztett „Fassiri-könyv”-ből. A Benyovszkynál található „Fassiri” név egyébként minden valószínűség szerint Flacourt „Fanshere” településnevét takarja, amely maga is eltorzított alak, a rohandrian-ok „fővárosa”, *Fanjahira* nevéből származik. Az is valószínű, hogy a gróf írásművének eredeti kéziratában – amely (mint ahogyan annak idejént ifj. Jankó megállapította⁷⁰) nem Benyovszky saját kezű írása, hanem valaki más által írt, s a gróf kézjegyével hitelesített szöveg – a „Fansiri” forma állhatott, mert feltűnő, hogy a malgas névátírásokban többször is előfordul az *n* és *s*, illetve az *n* és *v* betűk felcserélése: „Safécawimambou” (sőt, előtte „Safécamanambou”), aminek „Safécasimanbou”-nak kellene lennie; „Dian Manimele” „Dian Mas(s)impele” helyett; „Ramini Bénoulé” „Bevouille” vagy „Bévoulé” helyett stb.⁷¹

A Benyovszky-féle eredetmonda-változattal kapcsolatban egyelőre néhány kérdést csak megfogalmazni tudunk, végérvényesen megválaszolni még nem.

Először is, nem lehetünk biztosak abban, hogy a gróf pusztá felületes ségének tulajdonítható az (vagy esetleg annak, hogy a plagizálást kevésbé feltűnővé tegye), hogy jelentős mértékben átalakítva adja vissza a Flacourt-nál található genealógia neveit.

⁷⁰ Lásd dr. Jankó J.: I. m., 1881, 798–799. old.

⁷¹ A Jókai-fordításban – a Nicholson-féle angol kiadás alapján – a „Safécanimanbou” névből már csak „Zafe Kanambu” maradt, amiből már nehezebb felismerni a Flacourt-féle „Zaffécasimanbou” formát.

Természetesen itt nem a „Dian” előtagnak – ami valójában a felsőbbrendűséget sziget-szerre jelző *andriana* névnek a gyors kiejtéséből és ennek (pontatlan) rögzítéséből ered Flacourt-nál – a „Ramini”-val való felcserélésére gondolunk, hiszen ez nyilvánvalóan Benyovszky „újítása”. (Az eponim ős nevét nemzetségének tagjai annál sokkal jobban tisztelték, semmint hogy nevük elé téve minduntalan szájukra vegyék. Az a benyomásunk különben, hogy Benyovszky itt szinte európai mintájú családnév-keresztnev formát teremt: Ramini ugyanúgy, mint mondjuk Benyovszky és Arivé, Missava stb., mint Móric...) A valóban nyitott kérdés azonban az, milyen okok késztették a grófot arra, hogy Dian Arrive (Ramini Arrive) után „eltérítse” a Flacourt-féle genealógiát, és beiktasson egy állítólagos „északi” ágazatot, mint a „törvényes” leszármazás vonalát?

Benyovszky mindenesetre itt is inkorrektül járt el (amennyiben egyáltalán feltételezzük, hogy az egész „északi ágazat” addig a bizonyos *Ramini Larizon*-ig nem merő kitalálás, ami korántsem lehetetlen). A gróf ugyanis tudta, hogy az itt kulcsfigurává előlépő *Dian Mihalé-t* (Dian Mihalle-t) – akit ő adoptáltat a zafi-raminia nemzetséggel – Flacourt kategorikusan Dian Bevouille fiának nevezi, sőt, azt is megírja róla, hogy „Dian Mihalle-t Dian Ramach parancsára megmérgezték Fanshere-ben, a felesége pedig, férje halála után két vagy három nappal, bánatában elvágta saját torkát”. Minthogy Flacourt kortársként – ha nem is feltétlenül szemtanúként – élte át ezt az eseményt (hiszen maga is harcolt az említett Dian Ramach-kal, sőt, az ő katonái ölték meg ezt a királyt), nincs okunk közlésének hitelességét kétségbe vonni. És persze Benyovszkynak sem igen lehetett, vagy ha mégis, akkor meg kellett volna magyaráznia, miért részesíti előnyben az általa szerzett százhusz évvel későbbi információt. Mindezek ellenére egyelőre nem zárjuk ki azt a lehetőséget sem, hogy a gróf adata ezen a ponton valamilyen Foulpointe (Mahavelo) környéki forrásból (esetleg egy ilyen forrást felhasználó másik francia munkából) származik.

Azt sem tudjuk pontosan, honnan szerezte Benyovszky értesüléseit a „délen maradt” zafi-raminia-k (ezeket ő kizárja a „törvényes” Ramini-ágból) és a franciák kölcsönös lemészárlásáról. Ezek az információk mindenesetre helytállóak: Flacourt távozása után utódai, Le Case, Champmargou, Martin, egyre mélyebbre süllyedtek a bennszülöttekkel való viszályban. 1674. augusztus 27-én a Fort-Dauphin-ban maradt kétszáz francia közel felét az antanosy-k megölték, az életben maradottak pedig – felégetve a raktárakat, és használhatatlanná téve az erőd ágyúját –

egy bárkán Bourbon-szigetre menekültek.⁷² Azt viszont ismét nem tudjuk, tudatosan jelölte-e meg Benyovszky ennek a viszálynak a színhelyétül a *Mananjary* és a *Matitana* közötti vidéket, vagyis *nem Anosy-t*, ahol az események valóban lezajlottak. Figyelemre méltó, hogy Benyovszky memoárjában mindvégig gondosan elkerüli, hogy a zafi-raminia-kat egyetlenegyszer is Anosy-val, a Dauphin-erőddel hozza kapcsolatba, noha természetesen jól tudta, hogy Flacourt – akitől adatait vette – ezen a helyen működött.

Benyovszky hallgatása a betsimisaraka partszakasz történelméről

A gróf tehát emlékirataiban a zafi-raminia-król és a velük való kapcsolatról ír, pedig ezek nem éltek ott, ahol ő tevékenykedett. A dolog másik oldala ugyanakkor az, hogy Benyovszky hallgat az Antongil-öböl környékének és általában az ún. *betsimisaraka* partszakasznak a valódi történetéről, noha lett volna miről beszámolnia...

A *Mananjary-tól* a *Bemarivo* folyóig húzódó partvidéket a keleti part északi felén Madagaszkár etnikailag legösszetettebb, különböző eredetű bevándorlási hullámokból származó népessége lakja. Az itt gyökeret verő csoportok széttagoltságát, a központosító-hódító törekvésekkel szembeni ellenállását földrajzi adottságok is elősegítették: a gyors folyású folyók, magas hegyek, mély völgyek megnehezítették az itt lakók együttműködését, lehetővé tették viszont elzárkózásukat, amire a Madagaszkárra érkezőknek gyakran meg is volt a nyomós okuk.⁷³

Ez a partszakasz adott helyet a nagy sziget történelme egyik különös epizódjának, a kalózvállalkozások korának a 17. és a 18. század fordulóján (kb. 1680-tól 1720-ig). Az európai kapcsolatok viszonylagos pangása – többek között az említett 1674-es francia visszavonulás után – lehetővé, az indiai-óceáni kereskedelmi útvonalak megnövekedett forgalma pedig jövedelmezővé tette ez időben az Atlanti-óceánról és az Antillák vidékéről kiszorult kalózok megtelepedését Madagaszkár partvidékének rejtett öbleiben. A főbb kalóztámaszpontok Sainte-Marie-szigeten, az Antongil-öbölben és Diego Suarez körzetében formálódtak ki; közülük a legneve-

⁷² H. Deschamps: I. m., 1972, 72–76. old.

⁷³ E. Ralaimihoatra: I. m., 1989, 36–44. old.

zetesebb ez utóbbi volt, amely a hangzatos „Libertalia köztársaság” nevet kapta „polgáraitól”.⁷⁴

A kalóztelepek népe és a bennszülött lakosság között változó, hol ellenséges, hol – a kölcsönösen előnyös kereskedelmi kapcsolat révén – békésebb volt a viszony. Néhány évtized alatt mindenesetre kialakult egy sajátos mesztic réteg, az ún. *zana-malata* ('mulatt leszármazottak') csoportja, amely egyre aktívabban vett részt a sziget belső életében, sőt, nemsokára hasonló szerepet kezdett játszani, mint a muzulmán eredetű csoportok a sziget déli és nyugati vidékein vagy belső körzeteiben: a politikai centralizáció motorjává vált.

Ilyen *zana-malata* férfi volt *Ratsimilaho* – egy Thomas White nevű hírneves angol kalóz és egy *Zafindramisoa* nemzetségbeli malgas nő gyermeke. Amikor a 18. század harmincas éveitől kezdve ismét megélénkültek a sziget európai kapcsolatai, és a partvidék lakossága egyre szorosabb viszonyba került az európai kereskedőkkel, a partközeli nemzetségek között kiélezett küzdelem indult meg a kikötők, a forgalmasabb partszakaszok birtoklásáért. Minthogy a jelentősebb „kereskedelmi kapuk” északon voltak – Tamatave, Foulpointe, Fénérive –, a déli nemzetségek kísérletet tettek megkaparintásukra. Az egyik féli nemzetségfő vagy *filohabe*⁷⁵ (Benyovszkynál: philoubey), *Ramanano* harcosaival elfoglalta Tamatave-ot és Fénérive-et (akkori nevén Ghalemboule-t), és megakadályozta az északiak szabad mozgását a partszakaszon.

Az északi nemzetségfők – élükön *Ratsimilaho*-val – ekkor összefogtak, és megindították az ellentámadást. Előbb Tamatave-ig szorították vissza *Ramanano*-t, majd magát a kikötőt is bevették. A nemzetségek között létrejött szövetség, „konföderáció”, a *betsimisaraka* elnevezést kapta; jelentése 'szét nem szóródó sokaság'. Élére (sakalava mintára, miként említettük) *ampanja-kamena* ('vörös király'; a *mena* éppúgy a felsőbbrendűség epitetonja, mint az említett *be*) címmel *Ratsimilaho* került. Az Európát is megjárt újdonsült király kísérletet tett saját dinasztia megalapítására, és e célból a tekintélyes sakalava uralkodóház, a *Zafimbola-mena* család egyik leányát választotta *vadibe*-nak, első feleségnek. Ennek ellenére a konföderáció meglehetősen ingatag alapokon állt, amit az is mutat, hogy *Ratsimilaho* fia, *Zanahary* ('isten') képtelen volt fenntartani tekinté-

⁷⁴ Vö. H. Deschamps: *Les pirates à Madagascar aux XVIIe et XVIIIe siècles*, 1972, Paris.

⁷⁵ Az egymástól gyakorlatilag független klánok, klán-részek élén ezen a vidéken ún. *filohá*-k álltak. A *filohabe* ('nagy filoha') az alkalmanként (háború stb.) öszszegyűlő klánföderáció vezetője volt, meglehetősen efemer hatalommal.

lyét a királyság eredeti határai között. Féltestvére, *Betia*, Sainte-Marié-szigetet — amely atyai öröksége volt — el is adta a franciáknak. 1750-ben Zanahary fia, *Hiavy* azután 1767-ben került az ekkor már összezsugorodott méretű – Foulpointe központú – királyság élére; vele állt kapcsolatban Benyovszky, bár aligha úgy, ahogyan viszonyukat a gróf ábrázolta...⁷⁶

Azt, hogy Benyovszky egy szóval sem említi az Antongil-öböl környékének és az északkeleti partvidéknek eme legújabb, az ő működését közvetlenül megelőző eseményeit, lényegében kétféleképpen magyarázhatjuk: vagy egyáltalán nem tudott róluk – ebben az esetben igencsak felületes kapcsolata lehetett *Hiavy*-val, akinek a hírneves Ratsimilaho nagyapja volt –, vagy tudatosan hallgatta el azokat. Erre – tervei ismeretében, amelyek memoárja megírására sarkallták – éppenséggel meg is volt az indoka: a kitalált Ramini-történet mégiscsak szebben hangzott, mintha magát a betsimisaraka törzsszel, ezekkel a szegről-végről „kalózszármazottakkal” hozta volna kapcsolatba az európai királyi udvarok közönsége előtt.

Amellett is szól bőven érv, hogy a gróf csak igen felületesen tudott a zana-malata históriáról és a betsimisaraka konföderációról. Memoárjában ezt olvassuk egy helyen:

„5-én Szanszé törzsfőnök érkezett meg ezer emberrel a telep segítségére a szövöttek ellen. Ez a törzsfőnök egy Zan nevű kalóz ivadéka volt.”⁷⁷

Az esküszöveget aláírók listájában pedig ugyanezt a személyt „mulatt rohandrian” megnevezéssel ellátva látjuk viszont. A két adatból világos, hogy a szóban forgó férfi zana-malata volt (s Benyovszky itt a „zana(ka)” – 'gyermek', 'utód' – előtagot tulajdonnévnek hitte. Ismeretei feltűnő hiányosságát tanúsítja az a kijelentése is, hogy az ominózus Larizon király óta

„...három rohandrian vette fel a király címet; Mahavelou tartományé, akit Hyavi-nak hívnak, Voemara-é, akinek Lambouin a neve, a harmadik pedig Bombetok-é, akit Cimanongou-nak neveznek.”⁷⁸

⁷⁶ A Benyovszky ellenőrzésére kiküldött két revizor szerint *Hiavy* hatalma 1776-ban már mindössze egy 60–80-szor 10–12 mérföldnyi területre terjedt ki. Vö. P. Cultru: I. m., 1906, 36. old.

⁷⁷ Jókai M.: I. m., 2. köt., 1967, 313. old.

⁷⁸ *Les Mémoires et Voyages...*, I. m., 1790, 380. old.

Joggal hiányolhatnánk persze első helyen a hatalmas területek felett uralkodó sakalava királyok említését, az igazán feltűnő azonban a betsimisaraka elődök „elfelejtése”, Zanahary-é és főleg Ratsimilaho-é – királyi nevén Ramanomanompo-é –, akinek hatalmához képest Hiavy uralma messze eltörpült (az eredeti területnek csak mintegy tizedére terjedt már ki).

Benyovszky expedícióinak jelentősége Madagaszkár megismerésében

Miután elsoroltuk, mi nem volt Benyovszky Móric Madagaszkáron (mi az, ami hamisítás emlékirataiban, mennyire volt tájékozatlan a sziget valóságos viszonyairól stb.), a *reális* képhez el kell mondanunk azt is, ami madagaszkári tevékenységének egyértelműen pozitív oldala volt.

Nos, ez persze nem az emlékiratokban található meg, hanem a gróf említett nagyszabású terveivel függött össze; azokkal az expedíciókkal, amelyek Benyovszky megbízásából jutottak el a nagy sziget európaiak által addig még sosem bejárt területeire. Ezeknek az expedícióknak a gróf tolmácsa, Nicolas Mayeur volt a főszereplője. Mayeur 1747-ben született – tehát közel egyidős volt Benyovszkyval –, gyermekkorát már az Isle de France-on töltötte, és tizenöt évesen került először Madagaszkárra. Nem-sokára malgas tolmácsként dolgozott a Kelet-indiai Társaság alkalmazásában. 1772-ben állt Benyovszky szolgálatába. A gróf megbízásából Mayeur három expedíciót vezetett a sziget különböző vidékeire. Az elsőt a nyugati partra, a sakalava *Boina* királyság területére, amelynek központjától, *Marovoay-tó* csak kétnapi járóföldre volt, amikor visszafordult. Második útja az északi *Ankara* vidékére, majd *Nosy-Be* és a környező szigetek régiójába vitte Mayeur-t. Harmadszorra, 1777-ben – tehát Benyovszky megbízásából ugyan, de már annak távozása után – előbb a keleti parton déli irányba ment *Mahanoro*-ig, a *Mangoro* folyó torkolatáig, majd behatolt a sziget belsejébe *Andrantsay*-ig, innen pedig észak felé vette útját, és eljutott – valószínűleg első európaiként – *Antananarivo*-ba. Egyik levelében Mayeur maga fogalmazott így:

„Én voltam az első európai, akit a *hová*-k láthattak. Nem azt állítom, hogy én voltam az egyetlen, de az akkori generáció nem tudott másról.”⁷⁹

⁷⁹ Idézi: Alain Delivré: *L'histoire des rois d'Imerina. Interprétation d'une tradition orale*, 1974, Paris, 342. old. (jegyzetek). Mayeur életrajzához lásd: *Homme et Destins* (Dictionnaire biographique d'Outre-Mer). Tome III, Madagascar, 1979, Paris, 325–329. old.

Mayeur számára egyébként kontrasztként hatott a felfedezett Imerina – és általában a Fennsík – relatív gazdagsága s főként szervezett gazdálkodása az anarchikus keleti parthoz képest:

„Az európaiak, akik jártak Madagaszkáron, és olvassák majd ezeket az emlékiratokat – írja beszámolójában –, nehezen fogják elhinni, hogy ennek a szigetnek a belső tájain több szellem, több intelligencia és hatékonyabb rend található, mint a partokon, amelyeknek lakói pedig állandó kapcsolatban állnak az idegenekkel.”⁸⁰

Mayeur azt is megírja, hogy a Fennsíkon a föld ugyan kevésbé termékeny, mint a parton, a hordalékos folyóvölgyekben, a társadalmi szervezetség azonban jóval magasabb, szervezettebb a kereskedelem, forgalmasabbak a piacok és színvonalasabb a kézművesség.

Anatananarivo királya, *Adrianamboatsimarofy* vendégeként Mayeur egy hónapig maradt a *hova* (pontosabban: *merina*) törzs tagjai között, majd a *bezanozano-k* által lakott hegyes vidéken keresztül jutott ki ismét a keleti partra. Később – már nem Benyovszky szolgálatában, hiszen annak „önkéntesei” 1782-ben szétszéledtek – Mayeur újra eljutott Imerinába, amely akkoriban, a nyolcvanas évek közepén, háborúban állt. Ekkor első európaiként említi „Dinampoine” – vagyis *Adrianampoinimerina*, a legnagyobb merina és malgas király – nevét, sőt, megjósolja annak várható győzelmét is vetélytársai felett.

Itt el kell mondanunk azt is, hogy Mayeur úti beszámolóí és jegyzetei csak részben kerültek publikálásra; jelentős részük ma is kéziratban (ráadásul egyelőre hozzáférhetetlen magánhagyatékban) található. Nem kizárt, hogy e kiadatlan írásokban fontos adalékok rejtőznek Benyovszky tevékenységével kapcsolatban is. Mayeur egyébként – ezt is meg kell jegyeznünk – 1786-ban tagja volt annak a különítménynek, amely *Mauritanie* nevű erődjében megtámadta és megölte Benyovszkyt.⁸¹

⁸⁰ Nicolas Mayeur: Voyage dans le Sud et dans l'intérieur des terres, et particulièrement au pays d'Hancove (janvier-décembre 1777), *Bulletin de l'Académie Malgache*, 1913, XII, 167. old.

⁸¹ Ugyancsak Benyovszky szolgálatában állt 1785–1786-ban Jacques de Lassalle is, aki 1787-ben és 1788-ban szintén tett utazást Imerinában, s szintén készített emlékiratokat. Mayeur feljegyzései azonban sokkal bőségesebbek. Lassalle egyébként 1786 májusának végén – midőn a franciák a Mauritanie-erődöt megtámadták, s Benyovszkyt megölték, a gróf megbízásából az Antongil-öböl vidékén kutató ezüst után, s így elkerülte a letartóztatást. Memoárját lásd: A. Jully: *Mémoire sur Madagascar. Manuscrit de Jacques Lassalle (1797) extrait des archives de Sainte-Marie, Notes Reconnaissances et Explorations*, III. köt., 1898, 555–595. old.

Benyovszky tehát a megbízásából vezetett expedíciók felfedezése révén elvitathatatlan érdemeket szerzett Madagaszkár prekoloniális múltjának feltérképezésében. Működése közvetve jelentősen hozzájárult a nagy szigetről való európai ismeretek bővüléséhez, valamint – és ez talán még lényegesebb – a belső területekre vezető korabeli kereskedelmi útvonalak megnyitásához. A Fennsík népcsoportjainak a külvilággal kialakított s gyorsan bővülő érintkezése mélyreható változásokhoz vezetett Madagaszkár egész elkövetkező (19. századi) történelmében.

Zárszó

Dolgozatunk célja a Benyovszky-kérdés – s azon belül az *Emlékiratok és Útleírások* – madagaszkári „szeletének” szemügyre vétele volt, a történeti hitelesség, a tudományos (néprajzi) értékesség szempontjából. Ebben a vonatkozásban az életmű tényleges haszna meglehetősen csekély. A Benyovszky-jelenség azonban érdemes a vizsgálatra más megközelítésben is. Két szempontot jelölünk itt meg.

Az egyik azé az irodalmi – és tágabban szellemi – környezeté, amelyben a gróf memoárja napvilágot látott. Az emlékiratokban fellelhető hanyagságok, plagizálások és fantáziaszülemények merőben más megvilágításban tűnnek fel, ha Benyovszky művét a korszak hatalmas utazási irodalmában elhelyezve vesszük szemügyre. Ez az irodalom – mind szerzőinek, mind pedig olvasóinak intellektuális felkészültsége és igénye szempontjából – hallatlanul heterogén volt. Éppúgy magában foglalt olyan igényes, precíz leírásokat, amelyek a modern etnográfiát előlegezték és alapozták meg, mint felszínes, csak a tengerentúli világ kuriózumait észrevevő (és gyakran túlszínező) beszámolókat. Sőt, az utazási irodalommal közvetlenül rokonságban álló, rendkívül népszerű műfajokat is meg kell itt említenünk: a robinzonádokat, a fantasztikus útleírásokat vagy az utópiákat.⁸²

A Benyovszky-memoárban meglévő valótlanságok stb. tényén persze ez mit sem változtat, mégsem lenne helyes azonban e korai írásművön mai írói normákat számon kérnünk.

A másik szempont inkább magára az életútra vonatkozik. Benyovszky életpályájára sajátos fényt vet mindaz, amit Madagaszkáron

⁸² Vö. Urs Bitterli: „Vadak” és „civilizáltak”. Az európai-tengerentúli érintkezés szellem- és kultúrtörténete, 1982, Budapest, 307–332. és 495–535. old.

tett, meg az is, amit nem tett, csak szeretett volna elhitetni a robinzonádok divatját élő európai kortársai előtt. A szépirodalmi, művészi feldolgozások mind ez ideig egy sohasem létezett, az adott kor szükségleteihez, ideáltípusához idomított Benyovszkyt rajzoltak meg – amihez persze a gróf is, emlékiratai révén, megfelelő alapot szolgáltatott. Egyszer majd születik talán egy hiteles irodalmi Benyovszky-portré is; hiszen a gróf reális alakja, valóságos életútja szintén szolgál érvényes tanulságokkal.

Elgondolkodtató annak az igyekezetnek az anakronizmusa, ahogyan ez a kitűnő személyes képességekkel megáldott (bár egyszersmind komoly jellemhibákkal is megvert) kelet-európai kishatalmú és egyben világpolgár a főnemesség soraiba küzdi fel magát, királyi címet költ magának, hogy egyenrangú félként tárgyalhasson Európa uralkodóival. Mert ugyan véletlen, mégis szemléletes körülmény: Benyovszky emlékiratainak első kiadására a francia forradalom évében került sor.